

CHIROQLAR

Tashqarida itning vovullagani eshitildi. Men bilan injener Ananev va uning yordamchisi student fon Shtenberg it kimga vovullayotganini ko'rish uchun barakdan tashqariga chiqdik. Men mehmon bo'lganimdan barakdan chiqmasligim ham mumkin edi. Iqror bo'layki, ichilgan vinodan boshim aylanib turgani uchun tashqari chiqib, sof havoda nafas olishni orzu qilib turardim.

— Hech kim yo'q-ku... — dedi Ananev, biz tashqariga chiqqanda. — Nega bekorga vovullaysan Azorka? Ahmoq!

Tevarak-atrofdan hech kimsa ko'rinmaydi. Xonaki qora it—ahmoq Azorka bekorga vovullagani uchun uzur so'raganday cho'chibroq yonimizga keldi-da, dumini likillatdi. Injener engashib, uning ikki kulog'i orasini siladi.

— Hay jonivor, nega bekorga vovullaysan? — dedi Ananev, bolalarga va itlarga xushfe'l odam gapirganday. — Xo'sh, yomon tush ko'rdingmi? Doktor, ko'ring-a, — deb, u menga murojaat qildi. — Bu juda asabiy jonivor. Yolg'izlikka toqat qilolmaydi, hamisha yomon tushlar ko'radi, bosinqirab, ko'zlariga har nima ko'rineradi. Baqirib bersang, jazavasi tutadi-yu, o'zini yo'qotib qo'yadi.

— Ha, juda nozik it... — dedi student, uning so'zini ma'qullab.

Azorka o'zi to'g'risida gap borayotganini sezib, tumshug'ini yuqori ko'tarib, g'inshidi, go'yo: «Ha, ba'zida qattiq azoblanaman, lekin sizlar, marhamat qilib, meni kechiringlar!» dedi.

Avgust oyi, tun seryulduz bo'lsa ham xiyla qorong'i. Umrinda bugungiday favqulodda vaziyatga tushmaganimdan seryulduz tun ham sokin, ko'ngilsiz va aslidagidan qorong'iroq bo'lib ko'rindi. Men endigina qurilayotgan temir yo'l liniyasida edim. Tayyor bo'lay deb qolgan temir yo'l ko'tarmalari, qum uyumlari, tuproq va shag'allar, baraklar, chuqurlar, har joy-har joyda yotgan zambil g'altaklar, ishchilar yashayotgan yerto'lalar tepasidagi tuproqlar — qop-qora tun o'z bo'yog'iga bo'yagan ana shu barcha narsalar aralash-quralash bo'lib, yer ustida qadimiy tartibsiz bir manzara hosil qilgan edi. Bu barcha buyumlar ko'z oldimda shu qadar betartib yastanib yotardiki, kavlab tashlangan, hech nimaga o'xshamagan, badburush yerda odamlarning va tik simyog'ochning qorasini ko'rish g'alati tuyilardi; har ikkisi ham manzarani buzib turar, osmondan tushganga o'xshardi. Jimlik, faqat simyog'och ustida allaqanday g'ingillash eshitilar edi.

Biz ko'tarma tepasiga chiqib, pastga qaradik. Bizdan taxminan ellik sajin narida, tun qo'ynida chuqurlar, baland-pastlik va tepalar yaxlit narsadek qorayib ko'ringan yerda xira chiroq miltillardi. Undan narida ikkinchisi, keyin uchinchisi ko'rindi. U chiroqlardan yuz qadamcha narida yonma-yon turgan ikki qizil ko'z — ehtimol, biror barakning derazasi yiltiraydi.

Marjondek tizilib ketgan chiroqlar tobora g'uj bo'lib, uzoqlashib, xiralashib shu ko'yi ufqqacha borib tutashib, yarim doira yasaydi-da, chapga qayrilib ketadi va uzoqda, qorong'ilik qo'ynida ko'zdan g'oyib bo'ladi. Chiroqlar qimirlamasdi. Tun sukutida va telegraf simlarining g'ingillashida qandaydir umumiylik borligi sezilib turardi. Ana shu ko'tarma ostiga allaqanday muhim sir ko'mib yuborilganu, bu sirdan faqat chiroqlar, tun va telegraf simlarigina xabardorga o'xshaydi...

— Eh, qanday rohati jon-a! — deb chuqur nafas oldi Ananev. — Bu yerlarning kengligi va go'zalligidan ko'z uzging kelmaydi! Manavi ko'tarmani ko'ring! Bu ko'tarma emas, Monblanning o'zginasi! Uning bahosi bir qancha million...

Chiroqlar va bahosi bir qancha millionli ko'tarmadan zavqlangan, vinodan kayfi chog', va nozik hislarga berilgan injener, student fon Shtenberg yelkasiga qoqarkan, hazillashgan ohangda so'zida davom etdi:

— Xo'sh, Mixaylo Mixaylich, nega o'yab qoldingiz? O'z qo'ling bilan bunyod qilgan narsaga qarash zavqli ekanmi? O'tgan yili, xuddi mana shu biz turgan yer qup-quruq cho'l edi, inson oyog'i tegmagandi. Mana endi ko'rasizki, hayot, tsivilizatsiya kirib keldi! Xudo haqi, bular

qanday yaxshi! Siz bilan biz temir yo‘l qurayotibmiz, bizdan keyin, aytaylik yuz yoki ikki yuz yil o‘tgach, yaxshi odamlar fabrikalar, maktablar, kasalxonalar quradilar — qarabsizki, bu yerlar yashnab ketibdi! A?

Student qo‘llarini cho‘ntagiga tiqqanicha ko‘zini chiroqlardan uzmay, qimirlamay turardi. U, injenerning gapiga quloq solmas, nimanidir o‘ylardi. Shu topda u, ba‘zan kishida bo‘ladigan vaziyatni boshidan kechirar — na gapirgisi, na eshitgisi, kelardi. Uzoq jim turganidan keyin, men tomon o‘girilib, sekingina:

— Shu oxiri ko‘rinmas chiroqlar nimaga o‘xshaydi? — deb so‘radi. — Ular menda, ming yillar ilgari yashab, allaqachon qirilib ketgan, qandaydir amalekityanlar yoki filistimlyanlar lagerlari singari o‘tmish xotirasini uyg‘otdi. Nazarimda, allaqanday qadimiy xalq shu yerga manzil qurib, joylashgan-da, tong otishini kutmoqda, tong otishi bilan u Saul yoki Dovud bilan jangga kiradi. Tasavvurimning to‘la bo‘lishi uchun yolg‘iz karnaylar ovozi-yu, soqchilarning bir-birlari bilan allaqanday efiofiya tilida gaplashishlarigina yetmaydi.

— Ha, shunday... — deb uning fikriga qo‘shildi injener.

Shu lahzada go‘yo jo‘rttaga temir yo‘l bo‘ylab shamol esdi va qurol-aslaha jaranglashiga o‘xshagan ovoz keldi. O‘rtaga jimlik cho‘kdi. Injener va studentning hozir nima to‘g‘rida o‘ylayotganini bilmayman, ammo allaqachon o‘lib ketganlar ko‘z oldimda ko‘rinib, soqchilar ham notanish tilda gaplashayotganga o‘xshab ketdi. Tasavvurim chodirlar, g‘alati odamlar va ularning kiyimlari, qurol-aslahalarini darrov ko‘z oldimga keltirdi...

— Shunday, — deb g‘o‘ldiradi xayol surib turgan student. — Bir vaqtlari, mana shu dunyoda filistimlyanlar va amalekityanlar yashagan, urushlar qilgan, hayotda ma‘lum rol o‘ynagan edi, mana endi ulardan nishon ham qolmadi. Biz ham shunday bo‘lamiz. Hozir temir yo‘l qurayotirmiz, mana shu yerda turib, falsafa sotayotirmiz, oradan ikki mingcha yil o‘tgach, bu tepalikdan, og‘ir mehnatdan keyin uxlab yotgan barcha kishilardan asar ham qolmaydi. Aslida bu dahshat!

— Yaxshisi, siz bu fikrlarni tashlang... — dedi injener jiddiy va o‘git berganday.

— Nima uchun?

— Shuning uchun... Bu fikrlar hayotni boshlash emas, uni tugatish kerak degan bo‘ladi. Bunday fikrlarni aytishga siz hali yoshlik qilasiz.

— Nimaga axir? — dedi student yana.

— Hayotning chirikligi va arzimasligi, uning ma‘nosizligi, o‘limning muqarrarligi, narigi dunyo va boshqa to‘g‘ridagi gaplar, chirog‘im, qarigan chog‘ingda, uzoq ichki tuyg‘ularni boshingdan kechirganingdagina yaxshi va tabiiy, chinakam aqliy boylik bo‘ladi; mustaqil hayotga endigina qadam qo‘yib kelayotgan yosh yigitning aql-idroki uchun bu narsa baxtsizlikdan o‘zga narsa emas! Ha, baxtsizlikning xuddi o‘zi! — dedi Ananev va qo‘l siltadi. — Menimcha, sizdek yosh yigitning bunday fikrlar bilan yashaganidan ko‘ra boshsiz yurgani afzal! Baron, men bu so‘zlarini sizga jiddiy ravishda aytyapman. Bu haqda ko‘pdan beri siz bilan gaplashmoqchi bo‘lib yurgandim, chunki, tanishgan vaqtimdayoq sizning ana shu la‘nati fikrlarga ishtiyoqingiz borligini sezgan edim!

— Xudoyo tavba, nega endi la‘nati bo‘ladi? — dedi jilmayib student. Uning yuzidan ham, so‘z ohangidan ham injener boshlagan baxs o‘zini mutlaqo qiziqtirmayotgani, faqat odob yuzasidan, injener so‘zi yerda qolmasin deb javob qilayotgani ko‘rinib turardi.

Uyqum kelib, ko‘zim yumilib borardi. Men, hozir qaytib kiramiz-u, bir-birimizga xayrli kech tilab, darhol yotamiz deb o‘ylagan edim, lekin, mening bu istagim tezda amalga oshmadi.

Barakka qaytib kirgach injener bo‘sh shishalarni yig‘ishtirib, krovat ostiga qo‘ydida, kattakon savat yashchikdan yana ikki shisha oldi. Shishalarni ochib, doimiy ish joyiga kelib o‘tirdi. U, ichishni, gaplashishni va ishlashni ko‘zda tutganga o‘xshardi. Injener stakanidan vino ho‘plab qo‘yib, qalam bilan allaqanday chertyojlarga belgi qo‘yarkan, studentning nojo‘ya fikrlar bilan boshi band ekanini isbotlashni davom etdirdi. Student uning yonida allaqanday hisobotni ko‘zdan kechirib, indamay o‘tirardi. Uning menga o‘xshab na gapirgisi, na eshitgisi kelardi. O‘zim esa ishlayotganlarga xalaqit bermaslik uchun va har onda yotishimni taklif qilishlarini kutib, bir chetda, stoldan ancha narida, injenerning qiyshiq oyoq safar krovatida zerikib

o'tirardim. Soat o'n ikkidan oshgan edi.

Qiladigan ishim bo'lmaganidan yangi tanishlarimni kuzatib o'tirdim. Ananevni ham, studentni ham ilgari ko'rmagan edim. Ular bilan shu kechasi tanishgan edim. Men, o'zim mehmon bo'lib turgan pomeshchik uyiga yarmarkadan kechqurun otda qaytib kelayotib, qorong'ida adashib, boshqa yo'lga tushib ketibman. Temir yo'l yoqasida adashib yurarkanman, qorong'i tobora quyushlab borayotganini ko'rib, piyodaning ham, otliqning ham yo'lini to'suvchi «oyoqyalanglar»dan vahima olib, yo'l bosishga yuragim dov bermay, duch kelgan baraklardan birining eshigini qoqdim. Meni Ananev va student xushnud kutib oldi. Mutlaqo bir-birini tanimagan va tasodifan uchrashib qolgan odamlar o'rtasida bo'lgani kabi biz ham tez orada tanishib oldik, avval birgalashib choy ichdik, keyin vino ichishga o'tganda bir-birini uzoq yillardan beri bilgan odamdek apoq-chapoq bo'lib ketdik. Oradan bir soat o'tar o'tmas men ularning kimligi, bu uzoq cho'lga poytaxtdan nega kelib qolganlarini bildim. Ular ham mening kimligim, fikrlarim va nima yumush bilan yurganimni bilib olishdi.

Injener Ananev, Nikolay Anastasevich, to'ladan kelgan, keng yelkali, tashqi qiyofasidan Otello singari «keksalik vodisiga tushib borayotgan», hatto keragidan ko'ra semizroq odam edi.

Sovchilar tili bilan aytganda uning «ilig-iltigi to'lgan», ya'ni yosh ham emas, qari ham, yaxshi yeyishni, ichishni, o'tmishni maqtashni sevadigan, yurganda sal nafasi qisilib, uyqusida qattiq xurрак otadigan payti edi. Kishilar bilan muomalada esa shtab ofitser lavozimiga erishib, endi semira boshlagan oqko'ngil odamlar singari salmoqli va muloyim gaplashardi. Soch soqoliga hali oq oralamaganiga qaramay, o'zi ham sezmay, yoshlarni muruvvat bilan beixtiyor «azizim» deb atashga o'rganib ketgandi. Shu tufayli ularning fikrini muloyimlik bilan tergap qo'yishga o'zini haqli deb bilardi. Uning harakati, ovozi ohista va bir maromda, o'zining katta hayot yo'liga chiqib olganini, qo'lidan ish kelishini va noni butun bo'lib qolganini, har narsaga o'z nuqtai nazari bilan qaray olishini yaxshi bilgan odamdek ishonch bilan gapirardi... Oftobda qoraygan, katta burunli yuzi va tomirlari bo'rtib chiqqan bo'yni go'yo sizga: «Men to'q va sog'lomman, o'zimdanda mamnunman, vaqti kelib, siz yoshlar ham to'q, sog'lom va o'zingizdan mamnun bo'lasiz...» deb turardi. Uning ustida qiyiq yoqa chit ko'ylak, keng surup cholvorini ulkan etiklari qo'ng'iga tiqib olgandi. Ba'zi mayda-chuydalarga qarab, jumladan jun ipdan to'qilgan rangdor belbog'chasi, ko'ylagiga yoqa tutilgani va tirsagidagi yamoqqacha qarab, uning uylanganini va xotini yaxshi ko'rishini fahmladim.

Yo'l ishlari institutining studenti, Mixail Mixaylovich, baron fon Shtenberg yosh bo'lib, yigirma uch-yigirma to'rtlarga kirgan edi. Yolg'iz malla sochlari bilan siyrak soqoligina, yuz bichimining sal beso'naqay va ko'rimsizligi uning ostzey baronlari avlodidan kelib chiqqanini eslatib turadi, boshqa jihatlari — ismi, e'tiqodi, fikri, o'zini tutishi, yuzi va qiliqlari rusga o'xshardi. U ham Ananev singari keng chit ko'ylak kiygan, oyog'ida katta etik. Sal bukchaygan, sochlarini ko'pdan beri tekislatmagan, oftobda qoraygan bu yigit studentga ham, baronga ham o'xshamas, ko'proq oddiy rus masteri yordamchisiga o'xshardi. O'zi kam gap, kam harakat, vinoni istar-istamas ichadi, hisobotni bee'tibor tekshirar va hamisha allanimani o'ylayotganga o'xshardi. Uning ham harakati va gapirishi ohista va bir maromda bo'lib, lekin undagi ohista harakat injenernikiga butunlay o'xshamasdi. Oftobda qoraygan, o'ychan va jilmayib turadigan yuzlari, salgina o'qrayib qarovchi ko'zlari va butun vujudi hafsalasizligini va g'ayratsizligini ko'rsatib turardi... uning qarashidan, chiroq yonyaptimi, yonmayaptimi, vino shirinmi, bemazami, tekshirgan hisobi to'g'rimi, noto'g'ri — unga baribirga o'xshardi... Men uning ochiq va xotirjam chehrasiga qarab: «Hozircha men ma'lum ish qo'ldan kelishdan ham, noni butun bo'lishdan ham, o'z nuqtai nazariga ega bo'lishdan biron yaxshi narsani ko'rmadim. Bularning hammasi bo'lmag'ur gaplar. Ilgari Peterburgda edim, hozir barakda o'tiribman, kuzda yana Peterburgga qaytib ketaman. Keyin bahorda yana bu yoqqa kelaman... Bulardan nima foyda, bilmayman, buni hech kim ham bilmaydi... Shunday bo'lgach, bu haqda gapirishdan hech qanday foyda yo'q...» degan ifodani o'qidim.

Injenerning so'zlarini u qiziqmay, gapga tushib ketgan oqko'ngil o'qituvchining so'zini yuqori sinfdagi kadetlarga o'xshab beparvo eshitadi. Menga injenerning aytganlari baron uchun yangilik emas, gapirishga erinmaganida uning o'zi yangi va ma'niliroq fikrlar ayta oladigandek tuyildi.

Ananev hamon qo‘ymasdi: u, endi oq ko‘ngillik bilan, hazillashgan ohangda emas, jiddiy ravishda, hatto o‘zining odatdagi ohista so‘zlashiga zid bo‘lgan qizg‘inlik bilan tushuntirardi. Menimcha u, umumiy tarzda muhokama yuritishga qiziqadigan, hatto uni sevadigan ko‘rinadi. Lekin, talqin qilmaydi, bunga o‘rgangan ham emas. Bu narsa uning har bir so‘zidan sezilib turadi. Shuning uchun men uning nima demoqchi bo‘lganiga darhol tushunolmadim.

— Bu fikrlarni butun vujudim bilan yomon ko‘raman! — dedi u. — Yoshligimda men ham shu dardga uchragan edim, hozir ham balki undan butunlay xalos bo‘lmagandirman. Balki laqillab, baland dorga osilgandirman, ish qilib ular menga faqat yomonlik keltirdi. Bu ma‘lum gap! Hayotning behudaligi, ma‘nisizligi, biz yashab turgan dunyoning chiriganligi, «hayotning puchligi» to‘g‘risidagi Sulaymon zamonidan qolgan fikrlar inson tafakkurining hozirgacha eng oliy va so‘nggi bosqichini tashkil qilib keldi va bundan keyin ham shunday bo‘lib qoladi. Mutaffakir shu bosqichga yetdimi, bo‘ldi — shu yerda to‘xtaydi! Undan nari o‘tolmaydi! Shu yerda mo‘‘tadil miya o‘z faoliyatini yakunlaydi, bu tabiiy bir narsa. Bizning baxtsizligimiz fikrlashni xuddi shu chekkadan boshlashimizda. Odatda mo‘‘tadil odamlar tamom qilgan joydan biz boshlaymiz. Biz birinchi qadamdanoq, miya mustaqil ishlay boshlashidanoq darhol eng oliy va so‘nggi bosqichga chiqib olamiz-da, quyi bosqichlar borligini bilgimiz ham kelmaydi.

— Buning nimasi yomon? — deb so‘radi student.

— Axir tushunsangizchi, bu buzuqlik-ku! — deb qichqirdi Ananev g‘azab bilan unga tikilib. — Agar biz pastki bosqichlarni bosib o‘tmay turib, yuqoriga chiqib olish yo‘lini topgan bo‘lsak, u taqdirda, turli bo‘yoqlar, ovozlar va fikrlar bilan to‘la hayot deb atalgan uzun zinaning bizga qimmatini qolmaydi. Sizning shu yoshdayoq bunday fikr yuritishingiz behuda va ahamiyatsiz ekanini mustaqil va ongli hayotingizda har bir qadamda tushunishingiz mumkin. Masalan, siz, hozir Darvin yoki Shekspir kitobini o‘qigani o‘tirdingiz deylik. Bir sahifani o‘qib bo‘lmay turib, sizning uzoq hayotingiz ham, Shekspir ham, Darvin ham ko‘zingizga behuda, bo‘lmag‘ur bo‘lib ko‘rinadi. Chunki, siz o‘zingizni vafot qilishingizni, Shekspir bilan Darvinlar ham allaqachon o‘lib ketganini bilasiz, ularning fikrlari na o‘zlarini, na yerni, na sizni o‘limdan saqlab qololmaydi, demak, hayot ma‘nosiz va behuda ekan, u taqdirda barcha bilimlar, she‘riyat va oliy fikrlar keraksiz ovunchoq — kattalar o‘yinchig‘i bo‘lib qoladi. Shunday qilib siz ikkinchi sahifaga o‘tmayoq o‘qishni yig‘ishtirib qo‘yasiz. Endi boshqa bir misolni olaylik, aqlli odam deb oldingizga kishilar kelib, jumladan, urush kerakmi, axloqqa to‘g‘ri keladimi deb, so‘radi. Bu dahshatli savolga yelkangizni qisib, bu haqdagi mavhum umumiy gaplardan birini aytgan bo‘lardingiz, chunki, bunday fikrda bo‘lgan siz uchun, yuz minglab kishilar majburan o‘ldiriladimi yoki ular o‘z ajali bilan o‘ladimi — baribir: u holda ham, bu holda ham natija bir — ular tuproqqa aylanadi va unutiladi. Biz siz bilan birga temir yo‘l qurayotirmiz. Endi, shunday bir savol tug‘iladi, biz qurayotgan yo‘l baribir ikki ming yildan keyin tuproqqa aylansa, hozir bosh qotirishimizning, yangilik o‘ylab topishimizning, shablondan qochishimizning, ishchilarni ayashimizning, o‘g‘irlik qilish yo qilmasligimizning nima keragi bor? Hokazo va hokazolar... Endi o‘zingiz ham rozi bo‘ling, agar shunday bemaza fikr yuritsak na fanda, na san’atda, va na ana shu fikrlashning o‘zida hech qanday progressning bo‘lishi mumkin emas. Biz o‘zimizni xalqdan ham, Shekspirdan ham aqlli deb o‘ylaymiz, aslida esa bizning fikrlash faoliyatimiz, pastki bosqichga tushishga istagimiz yo‘qligidan, balandga chiqishga yuqori bosqichning bo‘lmaganidan behuda bo‘lib qoladi. Miyamiz bir joyida to‘xtab, bir yerdan jilmay qoladi... Men ana shu fikrlarning og‘ir yuki ostida olti yilga yaqin adashib yurdim, xudo ursinki, ana shu vaqt ichida bironta bama‘ni kitob o‘qimadim, aqlim bir paqirlik oshmadi, axloq maromim hatto bir harf ham boyimadi. Bundan ortiq baxtsizlik bo‘ladimi? Yana o‘zimizning mana shunday zaharlanganimiz ustiga, atrofimizni o‘ragan kishilar hayotini ham zaharlaymiz. O‘zimizning ana shu tushkunligimiz bilan hayotdan voz kechsak, g‘orlarda umr o‘tkazsak yoki o‘lishga shoshilsak mayli edi-ya, biz buning teskarisini qilib, umumiy qonunga itoat qilgan holda, yashaymiz, his qilamiz, xotinlarni sevamiz, bolalarni tarbiya qilamiz, yo‘llar quramiz!

— Bizning fikrlarimizdan birovga foyda ham, ziyon ham yo‘q-da... — dedi student, istar-istamas.

— Yo‘q, siz axir, qo‘ysangiz-chi. Siz hali hayotning a-chiq-chuchugini totganingiz yo‘q,

otaxonim, mening yoshimga yeting, ana o'shanda bilasiz! Bizning fikrlashimiz siz o'ylagandek zararsiz emas. Amaliy hayotda, kishilar bilan to'qnashganda ular bizni dahshatli voqialarga va bemaza hollarga duch keltiradi. Men shunday voqialarni boshdan kechirganman, men uni dushmanimga ham ravo ko'rmayman.

— Masalan? — deb so'radim.

— Masalan? — deb savolimni takrorladi injener; u, o'ylab oldi, iljaydi keyin yana so'zlab ketdi:

— Masalan, mana shunday bir voqiani olaylik. Aniqrog'i voqia emas, boshi va keti bo'lgan butun bir sarguzasht! Ajoyib saboq bo'lgan edi! Eh, shunday saboqki!

U, bizga va o'ziga vino quydi, o'z tegishini ichgach, keng ko'kragini kafti bilan siladi va ko'proq menga qarab hikoyasini boshladi:

— Bu voqia urush tugab, men kursni tamomlaganimdan sal keyin, 187... yilning yoz oylarida bo'lgan edi. Men Kavkazga ketayotib, yo'lda dengiz bo'yiga joylashgan N... shaharida besh kun yashadim. O'zim ana shu shaharda tug'ilib, o'sganman, shu tufayli, poytaxtdan kelgan kishiga har qanaqangi Chuxloma yoki Kashiradagi singari N. shaharida yashash ham zerikarli va ko'ngilsiz bo'lishiga qaramay, mening ko'zimga u odatdan tashqari ko'ngilli, rohatbaxsh, iliq va ko'rkam bo'lib ko'rindi. Bir vaqtlari o'zim o'qigan gimnaziya yonidan o'tarkanman qalbimni g'amgin kayfiyat qoplab oldi, tanish shaharning istirohat bog'ida ham g'amgin holda sayr qilib yurdim, ko'pdan beri ko'rmagan, ammo o'zim bilgan kishilarni g'amginlik bilan yaqindan ko'rishga tirishdim... Hammasi mana shunday g'amgin suratda bo'ldi...

Ha, darvoqe, bir kuni kechqurun Karantin deb ataluvchi joyga bordim. Bir vaqtlari vabo kasali tarqalgan mahalda bu yer chindan ham karantin bo'lgan edi, hozir esa bu chorbog'chilar yashaydigan miyonagina, siyrak daraxtzor. Unga shahardan chiqqan to'rt chaqirimli yaxshi, yumshoq yo'l bilan kelinadi. Yo'lda ketayotib, chap qo'lda ko'm-ko'k dengizni, o'ng qo'lda chegarasi yo'q, ko'rimsiz cho'lni tomosha qilib bordim; nafas olish yengil, ko'z qarab to'ymaydi. Daraxtzor shundaygina dengiz yoqasida. Men izvozhiga javob berib yuborib, tanish darvozadan to'g'ri ichkari kirib bordim va birinchi navbatda yoshlikdan sevgan joyim — kichkinagina g'ishtin shiyponchaga qarab bordim. Ana shu qo'pol ustunli qadimiy mozor yodgorligi bilan Sobakevich dag'alligini o'zida mujassamlantirgan yumaloq shiyponcha nazarimda butun shaharda eng ilhombaxsh burchakdan biri edi. U, dengiz bo'yida, tik qirg'oqqa joylashgan bo'lib, undan dengiz yaxlit ko'rinib turadi.

Men skameykaga o'tirib, panjaradan engashib, pastga qaradim. Shiyponchadan tikka qirg'oq bo'ylab yolg'iz oyoq yo'l ketgan, u, tuproq tepa va yovvoyi o'tlar yonidan o'tib, dengizga borib tutashgan, xuddi ana shu yerda, qum bilan qoplangan past qirg'oqda nozik shildirab, ohista chayqalgancha to'lqin o'ynaydi. Dengiz hozir ham, bundan yetti yil ilgari, men gimnaziyani tamomlab, poytaxtga ketgan palladagi singari ulug'vor, cheksiz va beiftifot boqadi; uzoqda bir to'p tutun ko'rindi — paroxod o'tib bormoqda edi, ana shu bir joydan jilmay g'ira-shira ko'rinuvchi tutun va suv yuzida ora-sira ko'zga chalinib qoluvchi martishka*lardan bo'lak hech nima dengiz bilan osmonning bir xil manzarasini bezamaydi. Shiyponchadan o'ng tomonga ham, chap tomonga ham — har ikki tomonga egri-bugri tuproqli sohil cho'zilib ketgan...

O'zingizga ham ma'lumki, g'amgin kishi dengiz yoki bahaybat manzarani yolg'iz o'zi ko'rarkan, uning g'amginligi ustiga o'zining bekorga yashab, benom-nishonsiz o'lib ketish hissi qo'shiladi-da, u, beixtiyor qo'lga qalam olib, duch kelgan yerga ismini yozib qo'yishga oshiqadi. Shuning uchun ham men o'tirgan shiyponchaga o'xshagan barcha ko'zdan nari, pasqam burchaklarga hamma vaqt ismlar qalam bilan yozilgan yoki qalamtarash bilan o'yilgan bo'ladi. Hozir ham yodimda: panjaraning u yoq bu yog'iga qarab «X. Q. (ya'ni xotira qoldirdim) Ivan Korolkov. 16 may 1876 yil» degan so'zlarni o'qidim. Xuddi ana shu Korolkov yoniga allaqanday mahalliy xayolparast o'z ismini yozib: «Quruq to'lqinli qirg'oqda u, turar buyuk o'ylarga to'liq» deb qo'shib qo'yibdi. Bu yozuv bo'sh, chochiq, xuddi ho'l shohidek mayin edi. Allaqanday Kross degan bittasi, chamasi o'larday notavon va befarosat odam bo'lsa kerak, o'zining pastarinligini juda yaxshi his etib, qalamtarashda otini bir vershokli chuqur harflar bilan yozib chiqibdi. Men ham beixtiyor cho'ntagimdan qalamimni olib, ustunlardan biriga ismimni yozib qo'ydim. Ha, buni aytilayotgan voqiaga dahli yo'q... Kechirasiz, men qisqagina qilib

so‘zlab berishni bilmayman.

Men g‘amgin va biroz zerikkan edim. Zerikish, jimlik va to‘lqinlarning shuvirlashi meni hozirgina siz bilan gaplashgan fikrlarga olib keldi. U mahalda, yetmishinchi yillarning oxirida bu narsa xaloyiq o‘rtasida tarqalgandi. Saksoninchi yillarning boshiga kelib, asta-sekin adabiyotga, fan va siyosatga ham o‘tdi. U mahalda men endi yigirma olti yoshga kirgandim, lekin men hayotning behuda va bema‘niligini, hamma narsa aldash va xomxayoldan iborat ekanini, Saxalin orolida katorgada yashovchilar hayoti bilan Nitstsada o‘tkazilgan umrning farqi yo‘qligini, Kant miyasi bilan pashsha miyasi o‘rtasida hech qanday tafovut yo‘qligini, bu olamda hech kim haq va aybdor emasligini — hammasi bekorchi safsatiligini, shuning uchun ularni uloqtirib tashlash kerakligini yaxshi bilib olgandim! O‘zimning yashamoqda ekanim bilan go‘yo meni yashashga majbur qilayotgan allaqanday noma‘lum kuchga iltifot ko‘rsatayotganga o‘xshardim: go‘yo mana, ko‘rib qo‘y, hoy kuch, yashayapman, lekin men o‘z hayotimni bir paqirga ham olmayman deyardim! Men faqat ma‘lum bir yo‘nalishda, lekin turli tusda fikr yuritardim, bu jihatdan o‘z ishini yaxshi bilgan, atigi birgina kartoshkadan yuz xil mazali ovqat pishiradigan pazanda oshpazga o‘xshardim. Ochiq gap, men bir tomonlama, hatto ma‘lum darajada tor doirada fikr yuritardim. Lekin o‘zimga, fikrlash doiramning boshi ham, oxiri ham yo‘qdek, fikrim go‘yo dengizdek keng bo‘lib ko‘rinardi. Endi, o‘zimdanda qiyos qilib aytsam, hozir biz so‘zlayotgan fikr yuritish ham aslida giyoh singari, ya‘ni tomoki yoki morfiy kabi o‘ziga tortadi, kishi unga odatlanib, tusab turadi. Shu tufayli yolg‘iz qolgan har bir minutda va har bir qulay fursatda kishi hayotning bema‘niligi va narigi dunyo to‘g‘risidagi fikrlarga berilib, shu bilan lazzatlanadi. Men shiyponchada o‘tirgan paytimda, uzun burunli grek bolalari sipolik bilan xiyobonda sayr qilib yurishardi. Men ana shu qulay fursatdan foydalanib, bolalardan ko‘z olmay:

«Xo‘sh, manavi bolalar nega tug‘ildi-yu, nega yashamoqdalar? Ularning yashashida biron ma‘no bormi? O‘zlari ham nima uchun ekanini bilmay katta bo‘lishadi, hech kerak bo‘lmagan holda, mana shu uzoq burchakda yashashadi-da, o‘lib ketishadi...» degan fikrni ko‘nglimdan o‘tkazdim. Ochig‘ini aytsam, bolalarning mana shunday sipolik bilan yurishlari, o‘zlarining kichkina bo‘lmag‘ur hayotlarini qimmat ko‘rib, dunyoda nima uchun yashayogganlarini go‘yo yaxshi bilganday bir-birlari bilan jiddiy ravishda gaplashayotganlari alam qildi... Xiyobonning narigi boshida, uzoqdan uch ayolning qorasi ko‘ringani hali ham esimda. Allaqanday oyimqizlar — biri pushtirang ko‘ylakli, ikkitasi oq ko‘ylakli — allanimani gaplashib, kulib, qo‘ltiqlashgan holda yonma-yon kelishardi. Ularni kuzatib turarkanman, o‘zimcha:

«Zerikib qolmaslik uchun bironta xotin bilan bu yerda ikki kungina don olishsak yomon bo‘lmas edi!» deb o‘yladim.

Xuddi shu lahza Peterburgdagi oyimcha oldida bundan uch hafta ilgari so‘nggi marta bo‘lganim esimga keldi, shu tufayli biron ayol bilan sal vaqtda bo‘lsa qam tanishish xo‘p ma‘qul gap bo‘lishini ko‘nglimga tugdim. O‘rtadagi, oq ko‘ylakli oyimqiz dugonalariga nisbatan yoshroq va go‘zalroq edi, o‘zini tutishiga, kulishiga qaraganda gimnaziyaning yuqori sinfidagi o‘qisa kerak. Ko‘nglimga kelgan ana shu nojo‘ya o‘yni yashirmay, uning ko‘kragiga qaradim-da:

«Muzika chalishni, o‘zini tutishni o‘rganadi, allaqanday, xudo o‘zing kechir, grekka erga tegadi, bir xilda ahmoqona hayot kechiradi. Hech qanday keragi bo‘lmagan holda, nimaligini o‘zi ham bilmay, birtalay bolalarni tug‘ib beradi, keyin o‘lib ketadi. Hayot qanday bema‘ni narsa-ya!» deb uning to‘g‘risida o‘yladim.

Umuman, shuni aytayki, men o‘zimning eng olijanob fikrlarimni har qanday arzimagan va sodda narsalar bilan uyg‘unlab, qo‘shib yuborishga usta edim. Narigi dunyo haqidagi fikrlarim xotin-qizlarning ko‘kragi va oyoqlariga ixlos bilan qarashimga xalaqit bermasdi. Bizning hurmatli baronga ham, uning balandparvoz fikrlari har shanba kuni Vukolovka qishlog‘iga borib donjuanlik qilib kelishga sira xalal bermaydi. Vijdonan aytganda, esimni tanibmanki, xotinlarga nisbatan munosabatim g‘oyat tahqirli edi. Hozir gimnazist qizni eslab, o‘sha mahaldagi fikrlarim uchun, uyalganimdan qizarib ketdim, u mahalda hech bir uyalmas edim.

O‘zim olijanob bir oilaning bolasi, xristianman, oliy ma‘lumotim bor. Tabiatan yovuz va tentak bo‘lmagan mendek odam, xotinlar bilan nemislar atagandek blutgeld usulida to‘laganimda yoki gimnazist qizlarga haqorat nazari bilan tikilganimda hech qanday vijdon azobi sezmasdim...

Hamma balo shundaki, yoshlikning o‘z huquqlari bor, bizning fikr yuritishimiz esa, bu huquqlar yaxshimi yo jirkanchmi ekaniga hech bir qarshi emas. Kimki, hayotning bema’niligini va o‘lim muqarrar ekanini bilsa, unday odam tabiat bilan bo‘ladigan kurashga, gunoh to‘g‘risidagi tushunchaga butunlay beparvo qaraydi: kurashsang ham, kurashmasang ham, bari bir o‘lasan va chirib ketasan deydi... Ikkinchidan, afandilar, mening, bizning fikrlashimiz hatto yosh yigitlarni ham o‘y suradigan qilib qo‘yadi. Ko‘p hollarda bizning mulohazalarimiz yurakdan ustun keladi. Bevosita his-tuyg‘ular, ilhomlanishlar mayda tahlillar bilan ko‘mib tashlanadi. Qaerdaki o‘y surish bo‘lsa, u yerda beparvolik mavjuddir. Beparvo odamlar esa — yashirishga sira hojat yo‘q — soflik, iffatni bilmaydilar. Bu fazilatlar faqat samimiy, oqko‘ngil va muhabbatga layoqatli odamlardagina bo‘ladi. Uchinchidan, bizning fikr yuritishimiz, xayotning ma’nosini inkor etish bilan, har bir shaxsning ham ma’nosini inkor etadi. Ravshanki, agar men qandaydir Natalya Stepanovnani shaxs sifatida inkor etarkanman, bu holda u haqoratlandimi yo yo‘qmi, mening uchun bari bir. Bugun unga blutgeld usulida haq to‘lab, insonlik fazilatini haqoratlagan bo‘lsam, ertaga uni butunlay unutib yuborishim hech gap emas.

Shunday qilib, shiyponchada o‘tirib, qizlarni kuzatardim. Xiyobonda bosh yalang, yelkasiga oq jun ro‘mol tashlab olgan, malla sochli yana bir ayol ko‘rindi. U, sayr qilib yurdi-da, so‘ng shiyponga chiqdi. Panjarani ushlab, beparvolik bilan pastga, keyin uzoq dengiz sathiga qaradi. O‘zi shiyponchada turgan bo‘lsa-da, go‘yo o‘tirganimni ko‘rmagandek, mutlaqo menga e’tibor bermadi. Men uning oyog‘idan-boshiga razm solib chiqdim (odatda erkaklar xotinlarning boshidan-oyog‘iga qaraydilar). U yosh, yigirma beshdan oshmagan, yoqimtoy, qaddi-qomati kelishgan, ko‘rinishidan erga yaqinda tekkanga o‘xshardi, barno bir xotin edi. Ustida uyda kiyiladigan libos, umuman N... shaharidagi barcha ziyoli ayollar singari modaga yarasha kiyingan edi.

«Qani endi shu rozi bo‘lsa... — deb o‘yladim men ayolning kelishgan xipcha beliga, qo‘llariga tikilib, — chakki emas ekan... O‘zi biron hakim-tabib yoki gimnaziya o‘qituvchisining xotini bo‘lsa kerak...»

U bilan tanishmoq, yoki turistlar ishqivoz bo‘lgan kichik bir oshiq-mashuqlik sarguzashtiga uni tortmoq oson gap emas, ehtimol, butunlay mumkin ham emasdir. Uning yuzlariga qarab, fikrim to‘g‘ri ekanligini fahmladim. U, atrofga shunday qarardiki, go‘yo dengiz ham, uzoqdagi tutun ham, osmon ham allaqachon uning me’dasiga tekkan edi; aftidan u juda charchagan, zerikkan va allaqanday ko‘ngilsiz fikrni o‘ylardi, shunisi g‘alati ediki, unda hatto notanish erkak huzurida har qanday ayolda yuz beradigan yasama befarqlik yoki taraddudlanish ham paydo bo‘lmadi.

U, zerikkanligi ko‘rinib turgan bir nigoh bilan men tomon ko‘z tashladi-da, skameykaga o‘tirdi va nima haqdadir yana o‘ylay boshladi. Uning ana shu qarashidan bildimki, hozir xotinning men bilan bir chaqalik ham ishi yo‘q, hatto mening poytaxtli ekanim ham uni qiziqitirmadi. Lekin, shunga haramay u bilan gaplashishga jazm qilib:

— Xonim, uzur, bir savol so‘rashga ruxsat etsangiz, bu yerdan shaharga lineyka** soat nechalarda jo‘naydi, shuni aytolmaysizmi? — deb so‘radim.

— Soat o‘n, o‘n birlarda jo‘nasa kerak...

Men minnatdorlik bildirdim. U menga bir-ikki qarab oldi-da, birdan beparvo yuzida qiziqish belgisi ko‘rindi. Keyin unda allaqanday taajjub, hayronlik ifodasi paydo bo‘ldi... Men darhol o‘zimni hech nima bilmaganga solib, beparvo qiyofaga kirdim va donlashyapti, deb o‘yladim! Allanima uni qattiq chaqib olganday, u irg‘ib o‘rnidan turib ketdi va muloyimgina jilmayib, meni ko‘zdan kechirarkan, botinqiramay:

— Menga qarang, goho odam yanglishadi, siz Ananev emasmisiz? — deb so‘radi.

— Ha, Ananevman... — deb javob berdim.

— Meni tanidingizmi? Yo‘qmi?

Men xijolat tortib, unga sinchiklab qaradim. Ko‘z oldingizga keltiring, uni yuzi-ko‘zidan, yo qaddi-qomatidan emas, yoqimli, horg‘in jilmayishidan tanidim. U, Natalya Stepanovna, bu yerdagilar aytganday, Kisochnka edi. Ha, bundan yetti-sakkiz yil oldin, gimnaziyada o‘qib yurgan yillarimda, men oh, desam o‘pkam ko‘rinadigan darajada sevib qolgan qiz shu edi. Bu allaqachon bo‘lgan yurak sirlari edi... Men Kisochnkani jajjigina, o‘n besh-o‘n olti yoshli

gimnaziya o'quvchisi ekanini bilaman, u mahalda Kisochka gimnaziya o'quvchilari ta'biga juda yoqadigan, tabiatning o'zi go'yo ataylab Aflotin muhabbati uchun yaratganday bir nozanin edi. Qanday malohatli qiz edi-ya! Oppoqqina, momiqday yengil va nozik, nazarimda puflasa, pardek osmonga uchib ketadiganga o'xshardi. Yuzi hamisha yoqimtoy, hayrat ifodasi kezar, qo'llari kichkina, uzun mayin sochlari xipcha belga tushib turardi, — qisqasi oy nuridek musaffo, nozik bir jonon edi, gimnazist ko'zi bilan qaraganda ta'rifi yo'q bir go'zal edi... Men esimni yo'qotish darajasida uni sevib qolgandim! Tunlari uxlamay, unga atab she'rlar yozardim... Shunday ham bo'lardiki, u shahar istirohat bog'ida kechasi skameykada o'tirar, biz gimnaziya o'quvchilari uning oldida uymalashib, izzat-ikrom bilan qarardik... Bizning oh-vohlarimizga, xushomadlarimizga kechki salqindan junjib, ko'zlarini yumar va beozor, yoqimtoygina jilmayish bilan javob qilardi. Shu mahalda u jajjigina, yoqimtoy mushuk bolasiga o'xshab ketardi; uni har birimiz erkalatgimiz, boshini silagimiz kelardi. Unga Kisochka deb mushuk nomi qo'yilishi ham shundan edi.

Biz bir-birimizni ko'rmagan mana shu yetti-sakkiz yil ichida Kisochka juda o'zgacha bo'lib ketibdi. U, ancha to'lishgan, endi avvalgidek yumshoq va seryung mushuk bolasiga o'xshamas edi. Yuzi o'zgarmagan va so'lmagan, sal tusi o'zgarib, jiddiy tusga kirgandi. Sochi kaltaroq, bo'yi uzunroq, yelkari avvalgidan deyarli ikki baravar keng bo'lgan edi: eng muhimi, uning yoshiga borgan har qanday ayolda bo'ladigan kabi, yuzida onalik va tobelik ifodasi yorqin sezilardi. Avval albatta, men uning yuzida bunday ifodani ko'rmagan edim... Qisqasi, ilgari biz Aflotinch muhabbat qo'yg'an nozik paridan, avvalgidek yoqimtoy jilmayishini hisobga olmaganda, hech vaqo qolmagandi...

Biz gaplasha boshladik. Mening injener ekanimni eshitib Kisochka nihoyatda xursand bo'ldi. — Qanday yaxshi-ya! — dedi u, quvonch bilan mening ko'zlarimga boqib, — Oh, qanday yaxshi-ya! Hammanglar ham juda azamat chiqdinglar-da! Siz bilan birga bitirganlarning birontasi ham muvaffaqiyatsizlikka uchragani yo'q, hammangiz yaxshi odamlar bo'lib yetishdinglar: biri injener, biri doktor, yana biri o'qituvchi, to'rtinchisi hozir Peterburgda atoqli artist deyishadi... Hammangiz ana shunday azamatsizlar! Oh, qanday yaxshi-ya! Kisochkaning ko'zlarida samimiy quvonch va xayrixohlik alangalandi. U, menga mehribonlik bilan, ukasiga boqqan opadek, o'z o'quvchisini ko'rib qolgan o'qituvchidek zavq bilan qaradi. Men bo'lsam uning yoqimli yuziga qarab: «Shu bugun u bilan birga bo'lsam yomon bo'lmas edi!» deb o'yladim.

— Natalya Stepanovna, esingizdami, — deb so'radim, — bir safar bog'da, dasta gulga maktub qo'shib sizga berganim? Siz, xatni o'qib, hayron bo'lib qolgandingiz...

— Yo'q, bu narsa esimdand chiqibdi, — dedi miyig'ida kulib u. — Lekin, bir marta meni deb Florensni duelga chaqirmoqchi bo'lganingiz esimda...

— Rostdan-a, buni qarang, mening esimda yo'q...

— Ha, bo'lgan narsa, o'tib ketdi... — deb Kisochka uh tortdi. — Bir vaqtlar hammangiz menga sig'inardingiz, endi men sizlarga sig'inaman...

Keyingi gaplardan shu narsa ma'lum bo'ldiki, Kisochka gimnaziya o'qishni tamom qilgach, oradan ikki yilcha o'tib, shu yerlik bir kishiga, bankdami, sug'urta jamiyatidami, allaqaerda ishlaydigan, ayni mahalda g'alla savdosi bilan mashg'ul yarim rus, yarim grek erga tegibdi. U allaqanaqa Populakimi yo Skarandopulomi, shunga o'xshagan g'alati familiyalı odam ekan... Qurg'urning oti xotiramdan ko'tarilibdi... Kisochka o'zi to'g'risida oz va istar-istamas gapirdi. Gapso'z asosan mening to'g'rimda bo'ldi. U, institut, o'rtoqlarim, Peterburg, kelajak rejalarim to'g'risida so'radi. Men nima to'g'rida gapirsam ham u quvonar, jonlanib ketar va: «Oh, qanday yaxshi-ya!» — deb takrorlardi.

Biz dengiz sohiliga tushdik, qumda sayr qilib yurib, dengizdan kechki nam havo esganda shiypongacha qaytib keldik. Gap hamon mening to'g'rimda va o'tmish to'g'risida bo'ldi. Biz uylarda chiroq o'chguncha sayr qilib yurdik.

— Biznikiga yuring, choy ichamiz, — deb taklif qildi, Kisochka. — Samovar allaqachon qaynatilib, dasturxon yozilgan bo'lsa kerak... Men uyda yolg'izman, — dedi u, yam-yashil akatsiyalar orasidan o'zining shinamgina uyi ko'zga ko'ringan paytda. — Erim hamisha

shaharda bo'ladi, faqat tunda uyga keladi, shunda ham har kuni kelmaydi, biron zerikamanki, o'lar bo'lsam o'lib bo'ldim.

Men uning ketidan borarkanman suqlanib yelkasiga qarardim. Uning erga tekkanligi menga ma'qul tushdi. Kichkinagina ishqiy sarguzasht uchun oyimqizlardan ko'ra juvonlar durust. Yana, uyda eri yo'qligini aytmasizmi. Lekin, shu ondayoq oramizda bunday sarguzashtning bo'lmasligiga ko'zim yetdi...

Biz uyga kirdik. Kisochnaning xonalari chog'roq va shiftlari pastroq, qishloqqa xos mebellar bilan (ruslar shahardan chetdagi uyiga qo'pol, og'ir, rangi o'chgan, tashlay desa ko'zi qiymaydigan mebellar qo'yadi) jihozlangan edi, lekin, ba'zi mayda-chuydalarga qarab, ularning qashshoq emasligini, bir yilda besh-olti ming xarjlab kun ko'rishlarini tushunish oson edi.

Esimda turibdi, Kisochna oshxona deb atagan uyi o'rtasiga negadir olti oyoqli yumaloq stol qo'yilgan edi, unda samovar va piyolalar, bir chetida sahifalari ochiq kitob, qalam va daftar yotardi. Men ko'z tashlab, Malinin va Bureninning hisob masalalari kitobi ekanini bildim.

Kitobning «sherikat qoidolari» sahifasi ochiq turgan edi.

— Siz kimni o'qityapsiz? — deb so'radim Kisochnadan.

— Hech kimni... — deb javob berdi u. — O'zim, shunchaki... zerikkanimdan va qiladigan ishim bo'lmaganidan, eskilarni xotirlab, masalalar yechib o'tiraman.

— Bolalaringiz bormi?

— Bir o'g'il ko'rgan edim, bir hafta umr ko'rib o'ldi. Choy ichgani o'tirdik. Kisochna zavq bilan menga qarar, injener bo'lib chiqqanimdan, muvaffaqiyatlarimdan behad quvonganini aytardi. U, qancha ochilib gapirmasin, samimiy ravishda qancha kulmasin, bu uydan quruq chiqib ketishimga ishonchim komil bo'la bordi. U mahalda xotinlar bilan bunday sarguzashtlarni o'rniga qo'yishga usta edim, ish chiqadimi, yo'qmi menda bunga qanday imkonlar borligini darhol bilib olar edim. Agar siz, biron laqma xotinni, yoki xuddi o'zingizga o'xshab sarguzasht va yengil-elpi quvonch izlovchi ayolni, yo bo'lmasa sizga butunlay yot bo'lgan bema'ni xotinni qo'lga tushirmoqchi bo'lsangiz, hech shubhasiz, ish chiqishiga ishonavering. Bordi-yu, aqlli-hushli, o'zi jiddiy, yuzlari horg'inlik bilan xayrixohlikni ifoda etsa, siz bilan o'tirganiga chin qalbidan xursand bo'lsa, eng muhimi — sizni hurmat qilsa, bunday ayolga ovora bo'lmay, indamay qaytib ketaverishingiz mumkin. Bunday kezda ish chiqarish uchun bir kun kamlik qiladi, bunga uzoqroq fursat lozim.

Chiroq yorug'ida Kisochna kunduz kundagidan ko'ra yana ham xushro'y ko'rindi. U tobora menga yoqib bormoqda edi. Aftidan o'zim ham unga yoqib borayotgan edim. Vaziyatning o'zi ham ishqiy sarguzasht uchun qulay edi-da: uyda er yo'q, malaylar ko'rinmaydi, atrof jimlik... Biron ish chiqishiga ishonmaganim holda uni gapga solishga jazm qildim. Avvalo, Kisochna bilan rasmiy ravishda gaplashishga o'tmoq kerak edi, uning samimiy-jiddiy o'tirishini, o'ynoqiroq holatga ko'chirmoq zarur...

— Natalya Stepanovna, endi boshqa to'g'rilarda gaplashsak bo'lardi, — deb so'z boshladim. — Biron qiziqarli gap topaylik. Avvalo, qadimiy xotiramiz hurmati, sizni yana Kisochna deb atashga ruxsat eting.

U, rozi bo'ldi.

— Kisochna, marhamat qilib ayting, — deb davom etdim, — bu yerdagi barcha go'zallarning nima sho'ri quridi. Nima gap o'zi? Ilgari ularning bari odob-axloqli, yaxshi fazilatli odamlar edi, endi bo'lsa, kim to'g'risida so'ramay, shunday narsalarni aytishadiki, eshitib yuragim orqamga tortib ketdi... Bir oyimqiz ofitser bilan qochib ketibdi, ikkinchisi o'zi qochib, bir gimnazistni ergashtirib ketibdi, uchinchi xonim bo'lsa erini tashlab, bir artist bilan jo'nab qopti, yana biri eridan chiqib, ofitser bilan topishibdi, hokazo va hokazo... Bu yerda shunaqa yuqumli kasal tarqalganmi deymen! Shunday bo'laversa, shaharingizda tez orada bironta oyimqiz, bironta tuzuk juvon qolmasa kerak!

Men bu so'zlarni tilyog'lamalik bilan razil bir ohangda aytdim. Agar, Kisochna so'zimni eshitib jilmaysa, men: «Ey, Kisochna, siz ham hazir bo'ling, biron ofitsyor yo aktyor tag'in sizni ham o'g'irlab ketmasin!» demoqchi edim. U taqdirida Kisochna ko'zini yerga tikib: «Menga o'xshagan notovonni o'g'irlash kimga ham kerak? Mendan ko'ra yosh va chiroylilar ko'p-ku...»

deb javob qilardi. Men unga: «Bo‘lmag‘ur gapni qo‘ysangizchi, Kisochka, avvalo o‘zim sizni o‘g‘irlab ketardim!» derdim. Shu taqlid gap chuvala borib, oxiri, oshig‘im olchi turardi. Biroq, Kisochka menga javoban jilmaymadi, aksincha, yuzlariga jiddiy tus kirib, uh tortdi.

— Ana shu eshitganlaringizning hammasi to‘g‘ri... — dedi u. — Aktyor bilan qochib ketgan qiz mening xolavachcham Sonya bo‘ladi. Bu yaxshi gap emas, albatta. Har bir odam taqdirga tan berishi kerak. Lekin men ularni qoralamoqchi emasman... Ba‘zan vaziyat kishidan ustun keladi!

— Bu-ku to‘g‘ri-ya, Kisochka, lekin qanday vaziyat yuqumli kasal tarzida bo‘lishi mumkin?

— Bu ma‘lum va ravshan... — dedi qoshlarini chimirib Kisochka. — Bu yerda ziyoli qiz va juvonlar o‘zlarini qaerga qo‘yishni bilmaydilar. Kursga o‘qishga ketishga, o‘qituvchilik qilishga, umuman, erkaklar singari g‘oya va maqsad bilan yashashga har bir ayol ham qodir emas.

Bo‘lmasa erga tegish kerak, dersiz... Xo‘sh, qani kimga tegaylik? Siz — o‘g‘il bolalar gimnaziyada o‘qishni tamom qilgach, o‘z tug‘ilgan shaharingizga qaytib kelmaslik uchun universitetga kirasiz, poytaxtning o‘zida uylanasiz, bu yerdagi qizlar esa qolib keta beradi!..

Xo‘sh, shunday bo‘lgach, ularni kimga teg deysiz endi? O‘qimishli, vijdonli yaxshi erkaklar bo‘lmaganidan keyin qizlarimiz duch kelgan, araq ichadigan, klublarda janjal ko‘taradigan, qaerdagi dallol va kelgindilarga tegishga majbur bo‘ladilar-da, bekorga umrlarini xazon qiladilar... Shundan keyin hayot nima bo‘lardi deysiz? O‘zingiz yaxshi tushunasizki, tarbiya ko‘rgan, o‘qimishli xotin bemaza bir odam bilan hayot kechirayotib, ziyoli odamni: ofitsermi yo aktyor, doktormi yoxud allakimni ko‘radi-da, uni sevib qoladi; shundan so‘ng hayot do‘zaxga aylanib, erini tashlab qochadi. Ularni ayblab bo‘lmaydi!

— Kisochka, unday bo‘lsa erga tegib nima qilishadi?—deb so‘radim.

— Albatta, — dedi Kisochka chuqur nafas olib, — axir har qanaqa qiz ham biron erkakning bo‘lishini afzal ko‘radi-da... Umuman, Nikolay Anastasevich, bu yerda yashash oson emas, g‘oyat qiyin! Qiz o‘tirsang joning qiynoqda, erga tegsang undan badtar... Mana hamma Sonyaning qochib ketganini masxara qiladi. Yana artist bilan-a deyishadi, agar ular Sonya qalbini bilsalar, bu taqlid kulishmagan bo‘lardi...

Tashqaridan yana Azorkaning vovullagani eshitildi. U, allakimga g‘azab bilan vovullab, keyin g‘amgin g‘inshib oldi va butun gavdasi bilan o‘zini baragimiz devoriga urdi... Ananevning yuzi achinishdan bujmaydi, u, hikoyasini bo‘lib, tashqari chiqib ketdi. Ikki minutcha uning eshik orqasida itni ovutayotgani eshilib turdi. U zo‘r berib: «Zap yaxshi it-da! Voy bechoragina-ey!» derdi.

— Nikolay Anastasichimiz suhbatni yaxshi ko‘radi, — dedi fon Shtenberg iljayib va biroz jim qolgach. — Yaxshi odam! — deb qo‘ydi.

Injener barakka qaytib kelib, stakanlarimizga yana vino quydi, keyin iljayib, ko‘kraklarini silarkan, so‘zini qolgan joyidan davom etdirdi:

— Shunday qilib, mening hujumim bekor ketdi. Iloj yo‘q, o‘zimning buzuq niyatimni boshqa bir qulayroq paytga qoldirib, mag‘lubiyatga ko‘nikishga, bor-e deb, qo‘l siltab qo‘ya qolishga majbur bo‘ldim. Kisochkaning tovushi, kechki musaffo havo hamda jimlik menga ta‘sir qilib, o‘zim asta-sekin dilbar bir kayfiyatga keldim. Esimda bor, men lang ochiq deraza tagidagi kresloda daraxtlarga va qorayib ketgan osmonga qarab o‘tirardim. Akatsiya bilan org‘uvon daraxtlari bundan sakkiz yil ilgarigiday bir xilda ko‘rinardi; o‘sha yoshlik yillarimdagi singari hozir ham allaqaerda, uzoqda fortepyano g‘ingillar, o‘sha vaqtdagi kabi xiyobonning u boshidan bu boshiga kishilar sayr qilib yurar, lekin bu sayr qilib yurganlar boshqa odamlar edi. Endi bu xiyobonlarda men, o‘rtoqlarim, yoki sevganim emas, bizga tanish bo‘lmagan allaqanday gimnazistlar va notanish qizlar sayr qilib yurardi. Qalvim g‘amgin hislarga to‘ldi. Kisochkadan tanish-bilishlarimni so‘rardim, undan besh marta «o‘lgan» degan javob oldim, bundan g‘amginligim oshib, ko‘nglim vafot etgan yaxshi odamlar azasida o‘tirgandek buzilib ketdi. Deraza tagida o‘tirib, sayr etib yurgan kishilarni tomosha qilarkanman, fortepyano g‘ingillashiga quloq solarkanman, umrimda birinchi marta, bir avlod ikkinchi avlodni almashishga qanchalik ehtiros bilan shoshilib ketayotganini va odamzod hayotida yetti-sakkiz yil degan narsa mash‘um ahamiyatga ega ekanini o‘z ko‘zim bilan ko‘rdim!

Kisochka stolga santurin degan bir shisha vino keltirib qo‘ydi. Men ichdim, kayfim oshib, uzoq

vaysadim. Kisochna so‘zimga quloq solib, avvalgiday o‘zimga va aqlimga qoyil qolar, zavq bilan menga qarab o‘tirardi. Vaqt o‘tib bormoqda edi. Osmon shunday qorong‘i bo‘lib ketdiki, akatsiya bilan arg‘uvon daraxtlarining qorasi bir-biriga qo‘shilib ketdi, xiyobonda sayr qilib yurganlar ko‘rinmay qoldi, fortepyanoning ovozi o‘chdi, yolg‘iz dengizning bir me‘yordagi shuvullashi eshitilardi.

Yeshlarning hammasi bir xil. Yesh yigitni erkalatib, silab-siypasangiz, vino bersangiz, yaxshi va kelishgan yigitsan deb maqtasangiz bo‘ldi, hamma narsani unutib, og‘zini ochib o‘tira beradi, ketish kerakligini unutib, hadeb gapira beradi... Mezbonning uyqusi kelib ko‘zlari yumilib ketayotgan bo‘lsa ham, hamon jag‘i tinmay gap sotaveradi. Men ham xuddi shunday bo‘ldim. Bir safar behosdan soatga ko‘zim tushganda vaqt o‘n yarim bo‘lgandi. Xayrlashmoqchi bo‘lib turgan edim:

— Ketar jafosiga iching, — dedi Kisochna.

Men ketar jafosiga yana ichdim, keyin uzundan-uzoq gapga tushib ketdim, ketishim kerakligini ham unutib, yana o‘tirdim. Shu palla erkaklarning ovozi, qadam tovushi va shporlar jiringlashi eshitildi. Allaqanday odamlar deraza tagidan o‘tib, eshik yonida to‘xtashdi.

— Erim kelganga o‘xshaydi... — dedi Kisochna tashqaridan kelayotgan ovozlarga quloq solib. Eshik shiq etdi, ovozlari endi dahlizdan kela boshladi, men oshxonaga kiradigan eshik yonidan o‘tgan ikki kishining qorasini ko‘rdim: biri semizdan kelgan, qoramag‘iz yuzli, poxol shlyapali qirg‘iy burun bir odam, ikkinchisi oq kitel kiygan yosh ofitser edi. Ular eshik yonidan o‘taturib, men va Kisochnaga byoparvo ko‘z tashlab qo‘yishdi, menga ularning har ikkovi ham g‘irt mastga o‘xshab ko‘rindi.

— Demak, u senga yolg‘on gapirgan, sen laqqa ishongansan! — degan ovoz eshitildi, oradan bir minut o‘tmay, g‘o‘ldirab. — Birinchidan, bu narsa katta klubda emas, kichigida bo‘lgan edi.

— Yupiter, jahling chiqyapti, demak haqli emassan... — dedi ikkinchisi, yo‘talayotgani kulib, ehtimol bunisi ofitserning ovozi bo‘lsa. — Menga qara, bugun uyingda yotib qolsam maylimi? Ochig‘ini aytaver: senga bemalolmi?

— Bu qanaqa savol?! Yotib qolishing mayligina emas, shart! Nima ichasan: pivomi, yo vinomi? Ular bizdan ikki xona narida o‘tirib, baland ovozda gaplashardi, na Kisochna, na uning mehmoniga qiziqishmasdi. Kisochnada erining kelishi bilan sezilarli o‘zgarish yuz berdi. U, avvaliga qizardi, keyin yuzida cho‘chish va o‘zini gunohkordek sezish aks etdi. Umuman vujudini allaqanday xavotirlik qopladi, menga u erini ko‘rsatgani uyalayotganday, shuning uchun tezroq ketishimni kutayotganday tuyildi.

Men xayrlashdim. Kisochna eshikkacha kuzatib chiqdi. Uning xayrlashayotgandagi yoqimtoy va g‘amginlik bilan jilmayishi, erkalik va itoatkorlik bilan boqishi hali ham yodimda. U qo‘l berib xayrlasharkan:

— Ehtimol, endi hech bir ko‘rishmasmiz... — dedi, — ilohi ishingiz o‘ngidan kelsin.

Kelganingiz uchun rahmat!

Ortiq bir og‘iz gapirmadi va biron marta uh tortmadi. Men bilan xayrlashayotganda qo‘lida sham bor edi; yorug‘ doiracha xuddi uning hasratli jilmayishini quvib yurganday yuzida, bo‘ynida o‘ynardi; men bir zamonlar ko‘rganda mushuk bolasidek silaging keladigan Kisochnani xayolimdan o‘tkazib, ko‘z oldimda turgan Kisochnaga sinchiklab qaradim. Negadir xotiramga uning: «Har bir odam taqdirga tan berishi kerak» degan so‘zi keldi. Shundan keyin ko‘nglim juda o‘zgarib ketdi. Mendek baxtiyor va beparvo odam oldida g‘oyat mehribon, sofdil, ammo ko‘p azob-uqubat chekkan juvon turganini butun vujudim bilan sezdim.

Men ta‘zim qilib, darvoza tomon yurdim. Allaqachon qorong‘i tushgan, Janubda iyul oylarida kech juda erta tushib, bir nafasda hammayoq qorong‘i bo‘lib ketadi. Soat o‘nga borib shunday qorong‘i bo‘ladiki, kishi ko‘z oldidagini ham ko‘rmaydi. Men turtinib-surtinib yurib, darvozagacha yigirmatacha gugurt chaqdim.

Darvozadan chiqdim-u:

— Izvozchik! — deb qichqirdim, menga biron ovoz eshitilmadi... Men yana: — Izvozchik! — deb qichqirdim.

— Ey, leneyka!

Izvosh ham, lineyka ham yo‘q edi. Atrofim mozoday jimjit. Qulog‘imga faqat dengizning shuvillashi, boyagi santurin vinosidan yuragimning urishi eshitiladi. Boshimni ko‘tarib osmonga qaradim — bironta yulduz ko‘rinmaydi. Qorong‘i va osmonni bulut qoplagan bo‘lsa kerak. Men negadir yelkamni qisdim, telbadek tirjayib, botinmay, yana «Izvozchik!» deb baqirdim.

— Oshch! — degan aks sado eshitildi.

To‘rt chaqirim dala yo‘lini qorong‘ida o‘tish — ko‘ngilga xush yoqmaydigan narsa, albatta. Piyoda yo‘lga tushishdan oldin men uzoq o‘yladim, tag‘in izvosh chaqirdim, shundan keyin yelkamni qisib, aniq bir qarorga kelmay istar-istamas daraxtzorga keldim. Daraxtzor ichi zimiston. U yer bu yerda, daraxtlar orasidan chorbog‘chilarning derazalaridan g‘ira-shira yorug‘ ko‘zga chalinib qoladi. Qadamim tovushidan va gugurt chaqib, shiyponcha yo‘lini yoritishimdan cho‘chib ketgan qarg‘a daraxtdan-daraxtga uchib o‘tar va zo‘r berib barglarni shitirlatardi. Mening ham jahlim chiqar, ham xijolat tortardim. Bu holatimni sezganday qarg‘a meni masxara qilib, qag‘-qag‘ deyardi! Piyoda qaytib ketish alam qilar va Kisochka uyida xuddi yosh boladek vaysaganimdan xijolat tortar edim.

Oxiri shiypongacha yetib bordim, qo‘lim bilan skameykani paypaslab topib, o‘tirdim. Pastda, qorong‘ilik qo‘ynida dengiz ohista va shaxdam shuvillardi. Men ko‘r odamday dengizni ham, osmonni ham, hatto o‘zim o‘tirgan shiyponchani ham ko‘rmay, butun dunyo faqat mast kallamga kelgan fikrlar va pastda allaqaerda bir xilda shuvillayotgan ko‘rinmas kuchdan iboratga o‘xshab tuyilardi. Keyin mudroq bosdi, shuvillayotgan dengiz emas, mening fikrlarimga o‘xshab ketdi. Butun dunyo esa yolg‘iz mendan iboratdek sezildi. Shunday qilib, butun dunyoni o‘zimda mujassamlantirib izvoshchilarni, shaharni, Kisochkani unutdim va o‘zim sevgan tuyg‘ularga berildim. Bu dahshatli yolg‘izlik tuyg‘usi bo‘lib, qop-qorong‘i, shaklsiz butun olamda mendan bo‘lak tirik jon yo‘qqa o‘xshardi. Bu tuyg‘u, o‘z tekisliklari, o‘rmonlari va qorlari singari fikrlashi ham, his-tuyg‘ulari ham cheksiz va bepoyon bo‘lgan rus kishilariga xos g‘ururli, iblisona bir tuyg‘u edi. Agar men rassom bo‘lganimda, boshini qo‘llari orasiga olib, oyoqlarini ostiga bukib, qimirlamay o‘tirgan va ana shu tuyg‘ularga berilgan rus kishisining yuzidagi ifodani tasvirlardim... Mana shu tuyg‘ular bilan bir qatorda hayotning bema‘niligi, o‘lim va narigi dunyo haqidagi fikrlar... Bu fikrlar aslida bir chaqaga ham qimmat, ammo, yuz ifodasi nihoyatda chiroyli chiqsa kerak...

O‘rnimdan qo‘zg‘olmay, mudrab o‘tirarkanman, o‘zimni iliq va xotirjam sezdim; dengizning sekin, bir me‘yorda shuvillashi orasidan bir hodisa sodir bo‘lganday bnrin-ketin eshitilgan ovozlar xayolimni bo‘ldi... Kimdir xiyobondan jadal kelardi. Bu odam shiyponga yetganda to‘xtadi-da, yosh qizdek entikib, yig‘loq bir ohangda:

— Ey parvardigor, bu azob-uqubat qachon tugaydi? Tangrim! — deb nola qildi.

Ovozi va yig‘isiga qaraganda qiz o‘n-o‘n ikki yoshlarga kirganga o‘xshardi. U, taraddud ichida shiyponchaga kirib o‘tirdi-da, so‘nik ovozda g‘o‘ldiray boshladi. Uning ibodat qilayotganini ham, shikoyat qilayogganinn ham bilib bo‘lmasdi...

— Yo rabbim! — dedi u yig‘i aralash cho‘zib. — Axir bunga chidab bo‘ladimi! Pichoq suyakka borib taqaldi-ku! Men shu mahalgacha sabr-toqat qilib keldim, indamadim, tushungin, ahir, mening ham yashagim keladi. Voy xudoyim-ey!

Hammasi shu taqlid gaplar... Men qizni ko‘rgim va u bilan gaplashgim keldi. Uni cho‘chitib yubormaslik uchun avval qattiq uh tortdim, keyin yo‘taldim va ohista gugurt chaqdim... ravshan nur qorong‘ilikda chaqnab, yig‘layotgan odam yuzini yoritdi. U Kisochka edi...

— Manavi antiqani qarang! — deb uh tortdi fon Shtenberg. — Qorong‘i kecha, dengiz shuvillaydi, iztirob chekayotgan xotin, olamda yolg‘izlik tuyg‘usini tortayotgln o‘zlari... allama balo-ku! Siz aytgan manzaraga xanjar ko‘targan cherkasgina yetmaydi, xolos.

— Men sizga ertak emas, bo‘lgan voqiani gapirib beryapman.

— Bo‘lgan bo‘lsa nima qipti... Buning endi sira ahamiyati yo‘q, ko‘pdan ma‘lum...

— Tahqir bilan qaramay, oxirini eshiting! — dedi Ananev, jahl bilan unga qo‘l siltab. — Xalaqit bermasangiz-chi! Men bularni sizga emas, doktorga so‘zlab beryapman... Xo‘sh, — dedi u menga murojaat qilib, so‘zida davom etarkan, hisoblari ustiga engashib turgan studentga ko‘z qirini tashlab oldi. Student injenerni kalaka qilganidan mamnunga o‘xshardi. — Xo‘sh, shu

desangiz, Kisochka meni ko‘rib shiyponchada o‘tirishimni avvaldan bilganday taajjublanmadi, cho‘chib, ketmadi. U, entikib nafas olar, bezgagi xuruj qilgan odamday butun vujudi titrardi, yuzlari ko‘z yoshlaridan ho‘l bo‘lib ketgandi. Men ustma-ust gugurt chaqib, oqil, itoatkor va horg‘in chehra o‘rnida hozircha o‘zim tushunolmagan g‘alati bir yuzni ko‘rdim. So‘zlari va ko‘z yoshlari azob-o‘qubatnimi, bezovtaliknimi yo g‘am-g‘ussanimi aks etdiradimi, bilib bo‘lmasdi... Iqror bo‘lishim kerakki, uning bu notayin ko‘rinishidan, u menga mastday ham tuyilgan bo‘lsa kerak.

— Ortiq toqat qila olmayman... — dedi Kisochka g‘o‘ldirab, yig‘layotgan qiz kabi. — Jonimdan to‘yib ketdim. Nikolay Anastasich! Kechiring meni, Nikolay Anastasich... Bunday yashashga toqat qolmadi... Shaharga, oyimning oldiga ketaman... Meni kuzatib qo‘ying... Xudo xayringizni bersin, o‘tinaman, kuzatib qo‘ying... Xudo xayr bersin!

Oldimda birov yig‘lab tursa men na gapira olardim, na jim o‘tira olardim. O‘zimni yo‘qotib qo‘ydim va allanima deb g‘uldirab, tasalli bergan bo‘ldim.

— Yo‘q, yo‘q, men oyimnikiga ketaman! — dedi Kisochka, qat‘iy ravishda, o‘rnidan turarkan, qaltiragan qo‘llari bilan qo‘limdan ushladi (uning qo‘li va yengi ko‘z yoshidan ho‘l bo‘lib ketgandi). — Kechirasiz Nikolay Anastasich, ketaman... Boshqa iloj qolmadi, o‘lib bo‘ldim...

— Kisochka, ko‘ryapsiz-ku, bironta izvosh yo‘q! — dedim. — Nimada ketasiz shaharga?

— Hechqisi yo‘q, men piyoda ham keta beraman... Uncha uzoq emas. Ortiq chidolmayman...

Men xijolat tortgan bo‘lsam-da, hayajonga tushmadim. Kisochkaning ko‘z yoshlari, qaltirashi va yuzidagi notayin ko‘rinish menga frantsuz yoki maloruslarning arzimasi qayg‘u uchun pudlab ko‘z yoshi to‘kiladigan siyqa melodramalari singari asossiz bo‘lib ko‘rindi. Men tushunmasdim, buni o‘zim ham yaxshi bilib turardim, shu tufayli jimgina o‘tirishim lozim edi, lekin men negadir, ehtimol indamay o‘tirish laqmalik nishonasi bo‘lmasin debmi, uning onasi oldiga ketmay uyida tinchgina o‘tirishini maslahat qildim. Yig‘laganlar o‘z ko‘z yoshlarini birov ko‘rib qolishini sevmaydilar. Men bo‘lsam ustma-ust gugurt yoqib, to quti tamom bo‘lguncha chaqib o‘tirdim. Ana shu muruvvatsiz charag‘onlikning menga nima keragi bor edi, haliyam bilmayman. Umuman, beparvo odamlar ko‘pincha qo‘pol va hatto ahmoq bo‘ladilar.

Oxiri, Kisochka meni qo‘ltiqib oldi, biz shiyponchadan chiqib ketdik. Darvozadan chiqqach, o‘ng qo‘lga qayrilib, yumshoq to‘proq yo‘ldan asta-sekin ketdik. Tun qorong‘i; ko‘zim sekin-asta qorong‘ilikka o‘rgangach yo‘lning ikki yoqasidagi keksa, lekin ingichka eman va arg‘uvon daraxtlari qorasini ko‘ra boshladim. Tez orada o‘ng qo‘lda, u yer bu yerini o‘pqnlar va maydachuyda jarliklar qoplagan notekis sahn g‘ira-shira ko‘zga tashlandi. Jarliklar bo‘yida xuddi pusib o‘tirgan odamdek pastak butalar turardi. Yuragimni vahima bosib ketdi. Men shubhalanib qirg‘oq tomon ko‘z qirimni tashladim, dengiz shuvillashi, dalalarning sukunati yuragimga g‘ulg‘ula soldi. Kisochka indamay borar, u hamon qaltirar, yarim chaqirimcha yo‘l bosmay yurishdan madori qurib, xalloslab qoldi. Men ham indamay ketmoqda edim.

Karantindan bir chaqirimcha narida bir vaqtlari bug‘ bilan ishlangan, mo‘rilari juda ham baland, to‘rt qavatli tashlandi tegirmon binosi bor. U sohilda yagona bino bo‘lib, kunduzi dengizdan ham, dalalardan ham ko‘rinib turadi. Bino tashlandi va unda hech kim yashamasligi, har qanaqa ovozlarga aks sado berishi, o‘tgan-ketganlarning ovozi va qadam tovushi bino ichidan barala eshitilib turishidan ko‘zga juda sirli hamda vahimali ko‘rinadi. Mana shu qop-korong‘i kecha qo‘ynida eridan qochib ketayotgan xotinni qo‘ltiqib, o‘yib olingan ko‘zdek yuzlab qora derazalari tikilib turgan, har bir qadamimning sadosini takrorlayotgan bino oldida turgan meni tasavvur eting. Bunday kezda, esi joyida bo‘lgan yosh yigit romantizmga berilib ketardi, men bo‘lsam qop-qora derazalarga qarab, o‘zimcha: «bularning hammasi dahshatli, lekin bir kun kelib shu binodan, Kisochkadan, uning g‘am-anduhlaridan, men va mening barcha fikr-o‘ylarimdan nomu nishon qolmaydi... Barchasi bo‘lmag‘ur, behuda narsalar...» deb o‘yladim. Biz tegirmon yoniga yetganimizda Kisochka to‘satdan to‘xtadi, qo‘lini ohista bo‘shatib olib, avvalgiday yosh qiz ovozi bilan emas, o‘zining rasmana ovozi bilan:

— Nikolay Anastasich, bularning hammasi sizga juda g‘alati ko‘rinayotgandir, — dedi, — lekin, men juda baxtsizman! Qanday baxti qora ekanimni tasavvur ham qilolmaysiz! Tasavvur qilib ham bo‘lmaydi! Sizga uni gapirib o‘tirmayman, chunki gapirib ham bo‘lmaydi. Shunday hayot,

shunaqanggi hayot...

Kisochka gapini tugatolmadi, tishlarini g'ijirlatib, shunday ingradiki, go'yo og'riqdan baqirib yubormaslik uchun kuchining boricha o'zini tiyib turganga o'xshadi...

— Shunaqanggi hayot! — deb takrorladi u qo'rquv bilan va cho'zib. Bu ovozdagi janublilarga, xoxollarga xos bo'lgan, ayniqsa xotinlarning hayajonli so'zlashiga qo'shiq ruhini beradigan ohang yangrab eshitildi. — Shunaqanggi turmush! Voy xudoyim-ey, bu qanday gap, a? Ey, parvardigor!

U, go'yo o'z hayotining sirini yechmoqchi bo'lganday hayrat bilan yelkasini qisdi, boshini chayqab, qo'lini-qo'lga urdi. Xuddi ashula aytayotganday so'zlar, harakati esa jozibali hamda chiroyli edi; shu topda u menga tanish bir otoqli ukrain aktrisasini eslatdi.

— Oh xudo, men xuddi zindonda yotganga o'xshayman! — dedi u, so'zida davom etib va barmoqlarini qisillatib. — Qani endi, aqalli bir nafasgina odamlarga o'xshab shod-xurram yashasam! E, xudo! Qanday malomatli kunlarga qoldi bu boshim! Yot odam oldida xuddi allaqanaqanggi sayoq xotinlardek yarim kechasi erimni tashlab qochib ketyapman. Shundan keyin nimaga umid bog'lab bo'ladi?

Men uning harakati va ovozini zavq bilan kuzata turib, Kisochkani eri bilan yomon turishidan xursand bo'layotganimni birdan payqab qoldim. Ko'nglimdan darhol: «U bilan bir kecha birga bo'lishga nima yetsin!» degan fikr o'tdi. Bu shafqatsiz fikr ko'nglimga qattiq joylashib olib, yo'l bo'yi menga tinchlik bermadi. Tobora meni ko'proq vasvasaga solib, yuragimni qitiqlab bordi... Tegirmondan bir yarim chaqirimcha o'tilgach, shaharga borish uchun mozar yonida chapga qayilish kerak. Ana shu qayilishda, mozar muyishida g'ishtin shamol tegirmon bor, uning yonidagi kichik uyda tegirmonchi yashaydi. Biz tegirmon va uning egasi uyidan o'tib ketdik, keyin chapga qayrilib, mozar darvozasiga yetdik. Shu yerda Kisochka to'xtadi.

— Nikolay Anastasich, men qaytib ketaman! — dedi u, — siz keta bering, xudo yo'lingizni bersin, uyimga o'zim qaytib ketaman. Men qo'rqmayman.

— Iya, topgan gapingizni qarang-a! — dedim cho'chib, — onangiznikiga boradigan bo'lsangiz boring-da...

— Men bekor qizishib, tezlik qilibman... janjal arzimagan narsadan chiqdi. Sizing so'zlaringiz o'tmishni yodimga tushirdi. Shundan keyin ko'nglimga turli o'ylar keldi... Yuragim siqilib turgandi. Erim ofitser o'rtog'i oldida menga nojo'ya gap qildi, men chidab turolmadim...

Shaharda, oyimning oldida nima bor? Shunday qilsam baxtli bo'larmidim? Qizig'ida qaytganim yaxshi... Yo'q, keling... yura bering! — dedi Kisochka va jilmayib qo'ydi. — Bo'lar ish bo'ldi! Men mozar darvozasidagi: «Shunday soat keladiki, barcha qabrda yotganlar Isoning ovozini eshitadilar» deb yozib qo'yilgan lavhani esladim, men, qachondir ertami, yo kech, bir kun kelib o'zim ham, Kisochka ham, uning eri, oq kitelli ofitser ham, hammamiz anavi qorayib ko'rinayotgan daraxtlar ostidagi panjaraning naryog'ida yotajagimizni yaxshi bilardim. Shu bilan birga yonimda baxti qora, haqoratlangan odam ketayotganini ham bilardim, bular menga ravshan edi, lekin Kisochka qaytib ketadi-yu men unga aytmoqchi bo'lgan gaplarimni aytolmay qolaman degan malol keladigan va ko'ngilsiz xavotirlik dilimga hayajon soldi. Kallamda hech qachon o'sha tundagidek oliy fikrlar o'zimning pastkash niyatlarim bilan qo'shib, bu darajada aralashib ketmagandi... Qanday dahshat!

Mozor yaqinida izvosh topdik. Kisochkaning onasi istiqomat qiladigan Bolshaya ko'chasiga yetganimizda izvoshdan tushib, yo'lkadan ketdik. Kisochka hamon jim ketardi, men esa unga qaragan sari jahlim chiqib: «Nega indamaysan, axir? Gapirsangchi, ayni fursat-ku!» deb o'zimni o'zim koyirdim. Men yashayotgan mehmonxonadan yigirma qadam beridagi fonar tagiga yetganimizda Kisochka to'xtab, yig'lab yubordi.

— Nikolay Anastasich! — dedi u yig'i va kulgi aralash. Keyin yosh to'la ko'zlarini jovdiratib, menga tikildi. — Ana shu qilgan yaxshiligingizni bir umr unutmayman... Qanday yaxshi odamsiz! Sizlarning hammangiz ana shunday azamatsizlar! Oq ko'ngil, himmatli, donishmand, muruvatli... Oh qanday yaxshi-ya!

U menga hamma jihatdan ilg'or va yetuk madaniyatli odam deb qarardi; uning ko'z yoshlaridan ho'l bo'lib ketgan yuzida, menga nisbatan tug'ilgan zavq va mehr bilan bir qatorda, menga

o'xshagan odamlarni juda kam ko'rishi va shunday odamlardan birini xotini bo'lishdek baxtni xudo unga ravo ko'rmaganidan afsuslanish bor edi. «Oh, qanday yaxshi-ya!» deb yana g'oldiradi u. Yuzidagi go'daklik sevinchi, ko'z yoshlari, muloyim jilmayishi, ro'moli ostidan chiqib turgan mayin sochlari, beparvolik bilan boshiga tashlab olgan ana shu ro'molining o'zi menga fonar yorug'ida ko'rganingda mushukdek silab-siypaging keladigan ilgarigi Kisochkani eslatdi...

Men chidab turolmay uning sochlarini, yelkasini, qo'llarini siladim...

— Kisochka, ayt axir, nima istaysan? — deb g'oldiradim. — Istasang sen bilan dunyoning narigi burchiga borishga roziman! Men seni ana shu zindondan olib ketaman, baxtli bo'lasan, Seni sevaman... Birga ketaylik, jonginam! Xo'pmi? Yaxshimi?

Kisochkaning yuzida taajjub paydo bo'ldi. U, fonar ostidan bir qadam chekinib, ko'zlarini katta ochib menga tikildi. Men esa uning qo'lini mahkam ushlab yuzini, yelkasini, bo'ynini o'pdim, qasam ichib, turli-tuman va'dalar berdim. Ishq-muhabbatda qasam ichish jismoniy bir zaruriyatdir. Busiz ish bitmaydi. Ba'zan shunday bo'ladi, yolg'on gapirayotganingni o'zing xam bilib turasan, va'da berish kerak emas, lekin, bari bir qasam ichib, va'da berasan. Hayratda qolgan Kisochka hamon orqaga tisarilar va ko'zini baqraytirib menga qarardi.

— Yo'q, yo'q! Kerak emas! — deb shivirladi u qo'li bilan meni o'zidan chetlatib.

Men uni mahkam quchoqlab oldim. To'satdan u asabiylashib, ho'ngrab yig'lab yubordi, uning yuzi shiyonchada gugurt chiqqanimdagi singari notayin va allaqanday beparvo tusga kirdi. Men uning so'zlashiga xalaqit berib, roziligini olmay, mehmonxonaga sudrab kirdim... U, xuddi toshday qotib qolgan, yurmasdi, shunga qaramay men uni qo'ltig'idan ushlab, deyarlik ko'tarib olib ketdim... Esimda, biz zinapoyadan chiqayotganimizda allaqanday qizil gardish furajkali odam taajjub bilan menga qaradi-da, Kisochkaga salom berdi...

Ananev qizarib ketdi va so'zdan to'xtadi. U, jimgina stol yonidan o'tdi, zarda bilan bo'ynini qashidi, keyin o'zining badaniga yugurgan sovuqdan junjib, kurak o'rtasini va yelkasini qisdi. Unga o'tmishni xotirlash og'ir, o'zi bilan o'zi olishmoqda edi...

— Yaxshi emas! — dedi u stakandagi vinoni ichay deb turib, bosh silkib. — Aytishlariga qaraganda, student mediklarga har safar xotin-qizlar kasalliklari to'g'risida kirish lektsiyasi o'qish va bemor ayolni yechintirib, u yoq bu yog'ini ushlab ko'rishdan oldin ularga har birining onasi, singlisi va qalig'i borligini eslashni maslahat berisharkan... Bu gap yolg'iz mediklarga emas, hayotda biron sabab bilan xotinlarga duch keladigan barcha kishilarga aloqador va aytilishi lozim. Mana hozir, xotinim va qizim bor, mana endi bu maslahatning qanchalik o'rinli ekanini tushundim! Aytganday, bu yog'ini eshitinglar... Kisochka mening sevgilim bo'lganidan keyin, bunga boshqacha nazar bilan qaradi. Avvalo, meni ixtiros bilan chuqur sevdi. Men uchun qisqa muddatli ko'ngil ochish uning xayotida katta o'zgarish yasadi. Esimdaki, u aqldan ozgan odamga o'xshab qolgandi. Hayotida birinchi marta baxtli bo'lib, yasharib ketdi, yuzlarida zavq va quvonch o'ynab, baxtiyorlikdan o'zini qo'ygani joy topmay goh kular, goh yig'lardi, ertaga biz qanday qilib Kavkazga jo'nashimiz, u yerdan kuzda Peterburgga borishimiz, so'ng qanaqa hayot kechirishimiz to'g'risida orzu-umidlarini tinmay ochiq gapirardi...

— Erim to'g'risida aslo tashvish tortma, — deb menga tasalli berdi, — u menga taloq xatimni berishga majbur. Chunki Kostovichning katta qizi bilan uchrashib turishini butun shahar biladi. Men undan ajralaman, ikkimiz nikohdan o'tamiz.

Xotinlar sevib qolsa, mushukka o'xshab, qishiga juda tez ilashib, ko'nikib ketadi. Kisochka mening xonamda atigi bir yarim soat bo'ldi-yu, lekin xuddi o'z uyida o'tirgandek, mening buyumlarimni o'z buyumidek bilib, tergay boshladi. Buyumlarimni chemodanga joyladi, qimmatbaho paltomni qoziqqa ilmay lattadek stulga tashlab qo'yganim uchun koyidi va hokazolar.

Men unga qarab, so'zlarini eshitib o'tirarkanman, o'zimning charchaganim va bu ishdan pushaymon bo'layotganimni sezdim. Oqko'ngil, nomusli, jafu tortgan ayollarning uch-to'rt soat ichida duch kelgan odam quchog'iga otilib, o'ynash bo'lgani mening g'ashimga tegmoqda edi. Ko'rdingizmi, menday insofli odamga bu narsa yoqmay qoldi. Keyin, Kisochka kabi yengiltak ayollarning hayotni haddan ziyod sevishlari, hatto bekorchi gap bo'lgan — o'zlarining

erkaklarga muhabbatlarini oliy baxt, azob-uqubat va hayotni o'zgartuvchi narsa darajasiga ko'tarishlari menda yomon ta'sir qoldirdi... Buning ustiga, murodim hosil bo'lgach, bu ayol bilan yaqinlashib telbalik qilganim va endi beixtiyor uni aldashim kerakligidan o'zim pushaymon bo'lmoqda edim... Ha, darvoqi, shuni ham aytib o'tayki, o'zinning xiyla intizomsizligimga qaramay, yolg'on gapirishni o'larday yomon ko'rardim.

Hozir ham esimda, Kisochna boshini tizzamga qo'yib o'tirardi. Muhabbatdan yonib turgan ko'zlarini menga tikib:

— Kolya, meni sevasanmi? — deb so'rardi. — Juda ham sevasanmi? A juda ham-a?

Shunday deb, u quvnab kuldi... Bu narsa mening ko'zimga tuyg'uga ortiq berilish, ko'ngilni aynatuvchi nodonlik bo'lib ko'rindi. Lekin o'zim, shu paytda avvalo hamma narsadan «chuqur fikr» izlash kayfiyatida edim.

— Kisochna, onang uyiga ketsang bo'lardi, — dedim. — Bir balo bo'lib, yo'qliging bilinib qolsa, qarindosh-urug'laring butun shaharni kezib, izlab yurishmasin tag'in. Oying oldiga ertalab kirib borsang, yaxshi bo'lmaydi...

Kisochna so'zimni ma'qulladi. Xayrlashayotib, u bilan ertaga kunduzi shahar istirohat bog'ida uchrashadigan, indiniga Pyatigorskka birga jo'nab ketadigan bo'lib, ahdlashdik. Uni ko'chagacha kuzatib chiqdim. Yo'lda samimiy va mehribonlik bilan erkalatganim hali ham xotiramda. Shunday daqiqalar ham bo'ldiki, hech shubhasiz menga ishonayotgani uchun unga rahmim keldi, hatto, o'zim bilan Peterburgga olib ketmoqni xayol qildim. Lekin, chemodanimda atigi olti yuz so'm borligi, kuzda esa undan ajralish hozirgidan ko'ra yanada qiyinroq bo'lishini eslab, darhol rahm-shafqatimni yig'ishtirib qo'ydim.

Biz Kisochnaning onasi yashaydigan uy oldiga keldik. Men qo'ng'iroqni bosdim. Eshik orqasidan oyoq tovushi eshitilganda Kisochnaning yuzida darhol jiddiy qiyofa paydo bo'lib, osmonga qaradi va meni shoshilib yosh boladek qayta-qayta cho'qintirdi, shundan keyin qo'limni mahkam ushlab, lablariga bosdi.

— Ertagacha xayr! — dedi u va uyga kirib ketdi.

Men ko'chaning narigi betiga o'tib, yo'lkadan turib, ro'paramdagi uyni ko'zdan kechirdim. Avval derazalar qop-qorong'i edi, to'satdan bir derazada yoqilgan shamning xira ko'kish nuri ko'rindi; u kattalanib, o'zidan shu'la taratdi. Ana shu nur bilan birga allaqanday soyalar xona bo'ylab yura boshladi.

«Kutishmagan ekan!» deb ko'nglimdan o'tkazdim.

O'z nomerimga qaytib kelib, yechindim, santurin vinosidan ichib, bozordan kunduz kuni sotib olgan donador ikra bilan zakuska qildim. Shoshilmay o'rnimga yotdim-da, turistlar singari xotirjam va qattiq uyquga ketdim.

Ertalab o'rnimdan turganimda boshim og'rir, kayfim buzuq, negadir ko'nglim g'ash edi.

— Nima gap o'zi? — deb so'radim o'zim o'zidan, nimadan tashvishlanayotganimni bilmoq uchun. — Meni nima bezovta qilyapti? Kisochna kelib qolsa jo'nab ketishimga xalaqit berishi va unga yolg'on gapirib, ming tovlanishim kerakligi meni bezovta qilayotgan ekan. Men tezgina kiyindim-da, buyumlarimni chemodanga joylab, uni kechqurun soat yettiga vokzalga yetkazib berishlarini buyurib, mehmonxonadan chiqib ketdim. Kun bo'yi bir tanish doktor o'rtog'im uyida o'tirdim, kech kirgach, shahardan jo'nab ketdim. Mana, o'zingiz ko'rib turibsizki, meniig fikrim g'oyat pastkashlik bilan, xiyonatkorona ravishda shahardan qochib qolishga xalaqit bermadi.

Tanish doktor o'rtog'im uyida o'tirganimda ham, vokzalga chiqib ketayotganimda ham xavotirlikdan o'zimni qo'ygani joy topmadim. O'zimcha Kisochna bilan uchrashishdan, biron janjal chiqishidan ko'rqaqotganga o'xshardim. Vokzalda ataylab ikkinchi qo'ng'iroq urilguncha hojatxonada o'tirdim. O'z vagonim tomon ketayotganda qalbimni shunday og'ir tuyg'ular qamrab oldiki, go'yo boshimdan oyog'imgacha o'g'irlangan buyumlar bilan o'ralgandek edim. Zo'r vahima va sabrsizlik bilan uchinchi qo'ng'iroq chalinishini kutdim!

Nihoyat quvonchli, jonimga ora kiruvchi uchinchi qo'ng'iroq urildi, poezd yo'lga tushdi; qamoqxonada bilan kazarma ham orqada qolib ketdi, keng dala boshlandi, ammo, meni hayron qilgan narsa shu bo'ldiki, yuragimning bezovtaligi hamon bosilmagan edi. O'zimni hali ham zo'r

berib qochishga tirishayotgan o'g'riday his qilmoqda edim. Bu qanaqasi a? O'zimni bosib olish va ko'ngildagi chigilni yozish uchun, vagon derazasidan tashqariga qaradim. Poezd sohil yoqalab borardi. Dengiz sathi oynaday silliq, kechki shafaqning oltinsimon nozik shu'lasi yoyilgan feruza osmon dengizda jilvalanib, osoyishta aks etib turardi. Dengizning u yer bu yerida baliqchilarning sol va qayiq-lari ko'zga qorayib ko'rinardi. Baland sohilga joylashgan xuddi qutichaday bejirim va g'uborsiz shahar ustini asta-sekin kech qorong'iligi qoplay boshlagan edi. Uning oltin boshli cherkovlarida, derazalari va ko'katlarida botayotgan qo'yoshning nuri aks etib, eritilayotgan oltinday yallug'lanar va so'nardi... Dalalardan taralayotgan xushbo'y is dengizdan esayotgan yoqimli nam havo bilan qo'shib ketmoqda. Poezd uchib borardi. Yo'lovchilar va konduktorlarning kulgilari tinmaydi, hamma shod-xurram, o'zini yengil sezardi, yolg'iz mening g'alati bezovtaligim borgan sari zo'rayardi... Men shaharni bosayotgan nursiz qorong'ilikka qaradim, nazarimda, ana shu qorong'ilik ichidagi cherkov hamda uylar yonida, yuzida biron ifoda bo'lmagan, beparvo qarovchi xotin zir yugurib meni qidirib yurganga o'xshadi. U yosh qizdek yoki ukrain aktrisasi singari cho'zib: «YO rabbim, yo rabbim!» deb ingrardi. Kecha xayrlashayotib, uning jiddiy yuz va tashvish to'la ko'zlarini katta ochib, xuddi o'z o'g'lidek meni cho'qintirganini esladim, shu zahoti, kecha u o'pgan o'z qo'llarimga beixtiyor qaradim.

Qo'limni qashib turib: «Nima balo, yaxshi ko'rib qoldimmi?» deb o'zimdanda o'zim so'radim. Faqat kechasi bo'lib, yo'lovchilar uyquga ketib, men o'z vijdonim bilan yolg'iz qolganimgagina ilgari g'alati tuyg'umni fahmlab qoldim. Hozirgina yoritilgan vagonda, ko'z oldimda Kisochka obrazi turardi, xuddi ana shu fursatda men odam o'ldirish darajasida yovuzlik qilganimni angladim. Vijdon azobi qiynamoqda edi. Ana shu azob-uqubatli hislarni bosmoq uchun bularning hammasi behuda, bo'lmag'ur narsa, bari bir men ham, Kisochka ham o'lib, chirib ketamiz, uning qayg'u-alamlari esa o'lim oldida hech gap emas va hokazo va hokazo, deb o'zimga tasalli berishga tirishdim... Qisqasi, ozod iroda yo'q, demak shunday bo'lgach men ham aybdor emasman; lekin mana shu dalillarning o'zi mening g'ashimga tegardi va ular bo'lak o'y-mulohazalarim ichida g'alati bir tezlikda yo'qolib ketardi. Kisochka o'pgan qo'limdan qo'msash hissi sezdim... Goh joyimga borib yotar, goh o'rnimdan turib stantsiyalarda araq ichar, o'zimni mejbur qilib buterbrod yerdim, keyin hayotning bir chaqalik qimmatini yo'q deb, o'zimni ishontirishga tushdim, ammo bundan hech nima chiqmadi. Mening miyam g'alati narsalar, ochig'i, kulgili narsalar bilan to'lib toshgandi. Sira bir-biriga o'xshamagan fikrlar tartibsiz ravishda qalashib, biri ikkinchisiga xalaqit berib, chuvalashib ketardi, men mutafakkir esa, boshimni quyi egib, ko'zimni yerdan olmay hech baloga tushunmaganimcha, ana shu son-sanoqsiz fikrlardan kerakli va keraksizini ajratolmay karaxt o'tirardim. Ma'lum bo'ldiki, men, mutafakkir shu mahalgacha hatto fikrlash texnikasini ham bilmas ekanman, xuddi soatni tuzata olmaganim singari miyamni ham o'zimga bo'ysundirolmas ekanman. Umrim bino bo'lib birinchi marta jiddiy tarzda fikr yurgizmoqda edim, bu narsa menga juda qiziq tuyildi, o'zimcha: «Men jinni bo'laman, shekilli!» deb o'yladim. Kimning miyasi hamisha ishlamay, faqat qiyin paytdagina ishlasa, unday odamning ko'ngildan ko'pincha jinni bo'lib qolish fikri o'tadi. Ana shu o'ylar bilan bir kechayu bir kunduz qiynaldim. Ikkinchi kecha ham xuddi shu tarzda o'tdi, men fikr yuritish naqadar kam ko'mak berganini sezib, ko'zim moshday ochildi. Shu bilan o'zimning kimligimni yaxshi bilib oldim. Fikrlarim bir chaqaga qimmatligini, Kisochka bilan uchrashuvimizga qadar hali fikr yurita olmaganimni, jiddiy fikr yuritish nimaligi haqida hatto tushunchaga ham ega emasligimni angladim; shuncha azob-uqubat chekkanimdan keyingina menda e'tiqod ham, aniq bir ma'naviy maslak ham, yurak ham, idrok ham yo'qligini bildim. Mendagi barcha aqliy va ma'naviy boylik faqat mahsus bilimdan, bo'lak-bo'lak va keraksiz xotiralardan, birovlarining fikrlaridan iborat ekan, ruhiy holatim esa, xuddi yakun bilgan alifbe darajasida past va oddiy tarzda ekan... Yolg'on gapirmasligim, o'g'irlik qilmasligim, birovni o'ldirmasligim, hammaga ravshan bo'lgan nojo'ya ishlarga berilmasligimga sabab menda biron maslak yoxud e'tiqodning borligidan emas, — ular menda yo'q edi, — asosan, o'zim barchasi bo'lmagan narsa deb hisoblagan, oyoq-qo'limni mahkam bog'lab, sezmaganim holda mening hayotimni boshqarib kelgan, qon va tanamga sinpib ketgan enagamning ertaklari bilan kirgan

hammabop xulosalar ekan...

Men o'zinning mutafakkir ham emas, faylasuf ham emas, yulduzni benarvon uradigan epchil odam ekanimni tushundim. Xudo menga sog'lom, baquvvat iste'dod kurtagi bo'lgan rus miyasini bergan edi. Mana endi, yigirma olti yoshli, hali oq-qorani tanimagan, turg'unlikdan begona, biron boylik ortirmagan, ammo, injenerlik kasbining yengil-elpi changi bilan qoplangan miyani tasavvur eting; u yosh bo'lganidan jismoniy ishga o'ch, uni qidiradi. Lekin, u, hayotning bema'niligi va narigi dunyo to'g'risidagi juda chiroyli, jarangdor fikrlarga tasodifan duch keladida, ana shu fikrlarni xasislik bilan o'ziga emib olib, butun borligini unga bag'ishlaydi, shu bilan xuddi mushuk bilan sichqon o'rtasidagi singari ular o'rtasida turli o'yin boshlanadi. Miya hali na eruditsiyaga, na biron ma'lum tartibga ega, lekin bu hech narsa emas. U, o'ziga berilgan tabiiy kuch vositasi bilan mustaqil o'sib-ungandek ulkan fikrlarni ham uddalab ketadi, oradan bir oy o'tmay ko'ribsizki, ana shu miya egasi birgina kartoshkadan yuz xil mazzali ovqat tayyorlab, o'zini mutafakkir deb xayol qiladi...

Bizning avlodimiz ana shu epchillikni, jiddiy fikr o'yinini fanga, adabiyotga, siyosatga, ish qilib, qaysi ko'chaga kirishga erinmagan bo'lsa, hammasiga olib kirdi, bu bilan uning beparvoligi, ma'yusligi, bir yoqlamaligi ham kirib keldi, yana menimcha, xalqda shu mahalgacha ko'rilmagan, jiddiy fikrga g'alati munosabatni yuzaga keltirdi.

Ana shu baxtsizlik orqasida men o'zinning nuqsonlarimni va nodon ekanligimni bilib oldim, bulardan xulosa chiqardim. To'g'ri fikr yuritishim, o'z bilishimcha, ishni alifbedan boshlaganimdan, ya'ni vijdonim buyrug'i bilan N shahariga qaytib borishga majbur bo'lganimda boshlandi. Men falsafa sotib, donishmandlik qilib o'tirmay, Kisochka oldida xuddi yosh boladek yalinib-yolvorib, tovba qildim va birga o'tirib yig'ladim...

Ananev qisqa qilib Kisochka bilan bo'lgan so'nggi uchrashuvini so'zlab berdi-da, keyin jim qoldi. Injener hikoyasini tamom qilgach:

— Shunday... — dedi student gerdayib, — olamda shunaqa gaplar ham bor!

Uning yuzi hanuz beparvoligini aks etdirar, Ananevning hikoyasi unga zig'ircha ta'sir qilmaganga o'xshardi. Bir pasgina dam olgan injener, o'zining oldingi fikrlarini sharhlay boshlaganda student asabiylik bilan yuzini burishtirib, o'rnidan turdi va stol yonidan o'z krovati tomon ketdi. Joyini hozirlab, yechina boshladi.

— Hozir o'zingizcha biron kishini biron narsaga ishontirgan odamga o'xshaysiz! — dedi jahll bilan u.

— Biron kishini deb takror so'radi injener, — azizim, axir men bunga da'vogar emasman-ku? Sizga xudo yor bo'lsin! Sizni ishontirib bo'ladimi! Bunday ishonchga faqat o'z shaxsiy tajribangiz orqali hamda azob-uqubat chekib erishasiz!..

— Gapingizdagi mantiq ham juda g'alati — dedi student tungi ich ko'ylagini kiyarkan, ming'irlab. — O'zingiz sevmaydigan ana shu fikrlar yoshlarga halokat-ku, sizga o'xshagan keksalar uchun, gapingizga qaraganda, normal hol emish! Go'yo gap sochning oqi ustida borayotgandek... Keksalarga bu imtiyoz qayoqdan berildi? Nimaga asoslangan u? Ana shu fikrlar zahar bo'lsa — hamma uchun baravar bo'lishi lozim edi.

— E, yo'q, azizim, unday demang! — dedi injener mug'ombirlik bilan ko'z qisib. — Aslo unday demang! Birinchidan, keksalar epchil emaslar. Ulardagi umidsizlik tashqaridan, tasodifan kelgan narsa bo'lmay, miyalarida tug'iladi, ular har qanaqa Gegel va Kantlarni yodlab, xo'p azob-uqubat chekib, bir talay xato qilib, bir so'z bilan aytganda, butun zinani pastdan yuqori bosqichiga bosib o'tib, bunga erishadilar. Ularning umidsizligi shaxsiy tajriba hamda puxta falsafiy zaminga ega bo'ladi. Ikkinchidan, keksa mutafakkirlarda umidsizlik siz bilan mendagi singari oldi-qochdi emas, olamshumul azob, jafu chekish degan gap. Bu xristianlikka borib taqaladi, chunki u kishiga muhabbat va kishi haqidagi fikrlardan kelib chiqadi, shu tufayli epchil odamlardagi umidsizlikka hech bir o'xshamaydi. Siz, hayot o'z sir-asrorini shaxsan sizdan yashirgani uchun unga nafrat bilan qaraysiz, faqat o'z o'limingizdan ko'rqasiz, xolos, chin mutafakkir esa, haqiqat barcha odamlardan yashirin bo'lgani uchun qayg'iradi va odamlar deb g'am chekadi. Jumladan: shu yerdan sal narida Ivan Aleksandrovich degan davlat o'rmonining qorovuli yashaydi. Ajoyib chol o'zi. Bir vaqtlari allaqaerda o'qituvchi bo'lgan, allanimalar

yozgan, kim bo‘lib o‘tganini kim biladi, xullas, o‘zi xo‘p donishmand, falsafani suv qilib ichib yuborgan odam. Ko‘p o‘qigan, hozir ham qo‘lidan kitob tushmaydi. Shu yaqinda nima ham bo‘lib biz u bilan Gruzovskaya uchastkasida uchrashib qoldik... o‘sha kunlarda u yerda shpala va temir yo‘l izi yotqizilgan edi. Ish aytarli murakkab emas, lekin bu kasbdan xabari yo‘q Ivan Aleksandrovichga iz yotqizish allaqanday fokusga o‘xshab ko‘rinardi. Tajribakor master shpalani o‘rnatib, unga temir yo‘l izi yotqizishi uchun atigi bir minut kerak. Ishchilarning kayflari chog‘ bo‘lganidan ular chindan ham jadal va mohirlik bilan ishlamoqda edilar. Ayniqsa bir ablah bolg‘a bilan mixning qalpoqchasiga shunday mo‘ljallab urardiki, bir zarbning o‘zidayoq shpalaga mixni joylab qo‘yardi, bolg‘a dastasining o‘zi sal kam bir sarjin, mix esa bir fut uzunlikda edi. Ivan Aleksandrovich ishchilarga uzoq tikilib turdi, ko‘ngli yumshab ketib, ko‘zlariga yosh to‘ldi, u men tomon qarab: «Eh, attang, mana shu ajoyib kishilarning hammasi bekorga o‘lib ketadi!..» dedi. Bunday umidsizlikning ma‘nosiga men tushunaman...

— Bu gaplaringiz hech nimani isbotlab, yechib bermaydi, — dedi student choyshab yopinarkan.
— Bu narsa xovonchada suv yanchish bilan baravar gap! Hech kim hech narsani bilmaydi, keyin so‘z bilan biron narsani isbotlab berish ham mumkin emas.

U, choyshab tagidan boshini ko‘tardi va asabiylik bilan yuzini burishtirib, shoshilib:

— Kishilarning so‘ziga va mantiqqa ishonmoq, unga muhim narsa deb qaramoq uchun odam haddan tashqari sodda va go‘l bo‘lmog‘i kerak, — dedi. — Og‘izda istagan narsani isbotlab berish va uni rad etish mumkin. Odamlar tez orada til texnikasini mislsiz darajada takomillashtirish bilan ikki karra ikkini yetti deb matematik jihatdan to‘g‘ri isbotlab berishga erishadilar. Men birovning gapini eshitishni, kitob o‘qishni yaxshi ko‘raman, lekin ishonch masalasiga kelganda, meni kechiring, ishonmoqqa ojizman, buni istamayman ham. Men faqat xudoga ishonaman, sizga bo‘lsa, osmon uzilib yerga tushguncha gapirsangiz ham, Kisochkalardan yana besh yuztasini shaydo qilsangiz ham ishonmayman, faqat aqldan ozganimdagina ishonishim mumkin... Yaxshi yotibturinglar!

Student boshiga choyshabini yopib oldi, o‘zining eshitishni ham, gapirishni ham istamayotganligini bildirish uchun devor tomonga o‘girildi. Shu bilan bahs tamom bo‘ldi. Yotishdan oldin injener bilan men barakdan tashqariga chiqdik va yana chiroqlarni tomosha qildik.

— Sizni behuda safsatalarimiz bilan tozzayam zeriktirib yubordik, shekilli! — dedi Ananev osmonga qarab, homiza tortarkan. — Shunday, otaxonim, nima qil deysiz! Bemaza zerkishdan yuraging siqilib vino ichasan-u, falsafa sotib, ko‘ngil ovutasan... Voy xudoyim, anavi ko‘tarmani ko‘ring! — dedi u zavqlanib, biz temir yo‘l ko‘tarmasi yoniga kelganda. — Qarang, ko‘tarma emas, naq Ararat tog‘ining o‘zginasi-ya!

Biroz jim qolgach, yana davom etdi:

— Mana shu chiroqlar baronga amalekityanlarni eslatibdi, menga ular kishilarning fikrlariga o‘xshaydi... Bilasizmi, har bir odamning fikri ana shu taqlid tarqoq va tartibsiz bo‘ladi. U, hech nimani yechib bermaydi, qorong‘ilikni yoritmaydi, noma‘lum holicha allaqanaqa maqsad tomon bir yoqlama intiladi, keyin, allaqaerda — uzoq keksalikka borib g‘oyib bo‘ladi... Darvoqi, falsafa sotishni bas qilaylik! Allamahol bo‘lib qoldi...

Biz barakka qaytib kirdik. Injener meni o‘zining krovatiga yotishimni iltimos qildi.

— Hech so‘zsiz xo‘p deng! — deb qistardi ikki qo‘lini ko‘ksiga qo‘yganicha. — O‘tinaman! Mening to‘g‘rimda aslo tashvish qilmasinlar. To‘g‘ri kelgan joyda yotib keta beraman, eng muhimi, men hali-veri yotmoqchi emasman... Iltimosimni qaytarmang!

Men rozi bo‘lib, yechina boshladim. Injener ish joyiga o‘tirib, yana chertyojlarni ko‘zdan kechirishga kirishdi.

— Otaxonim, bizga o‘xshagan bechoralarga uyqu qayoqda deysiz, — dedi shivirlab. Men allaqachon o‘ringa yotib, ko‘zimni yumib olgandim. — Kimning xotini va ikki bolasi bo‘lsa uning uxlashga vaqti bo‘lmaydi. Ularni boqishi, kiyintirishi va kelajagini g‘amlab berishi kerak. Ikkita bolam bor: biri o‘g‘il, biri qiz... O‘g‘ilcham tushkurning basharasi xo‘p kelishgan-da... o‘zi hali olti yoshga to‘lgani yo‘g‘u iste‘dodi, men sizga aytsam, juda o‘tkir, zehni baland... Qaerdadir suratlari ham bor... Eh bolajonlarim, jonajonlarim!

U qog'ozlarni titib, suratni topib oldi-da, uni ko'ra boshladi. Men uxlab qoldim.

Azorkaning vovullashidan va allaqanday shang'illagan ozozdan uyg'onib ketdim. Ichki ko'ylakli, sochlari to'zigan yalang oyoq fon Shtenberg ostonada turib, birov bilan qattiq gaplashardi. Tong otib kelmoqda adi... Ko'kish tong qorong'usi barakning eshigi, tirqishlar va derazalardan o'zini ichkari urib, men yotgan krovatni, Ananevni, qog'ozlar to'la stol ustini xiragina yoritmoqda edi. Polga to'shalgan burka ustida, go'shtdor, seryung ko'kraklarini kerib, charm yostiqa bosh qo'yib injener uxlab yotardi. Ananev shunday qattiq xurрак otardiki, har kecha u bilan birga yotuvchi studentga chin qalbidan achindim.

— Nima sababdan biz uni qabul qilarkanmiz? — deb qichqirardi fon Shtenberg. — Buning bizga daxli yo'q!

Injener Chalisov oldiga olib bor! Qozonlarni kim berib yubordi?

— Nikitin... — deb javob qildi yo'g'on ovoz.

— Gap shu, uni to'g'ri Chalisovga olib borib ber... Bizga buning tegishli joyi yo'q. Nega baqrayib turibsang? Jo'na!

— Janobi oliylari, biz u kishining oldilariga borib keldik! — dedi yo'g'on ovoz yana. — Kecha kun bo'yi yurib butun temir yo'l bo'ylab u kishini izladik, baraklariga kirsak, u kishini Dimkovskiy uchastkasiga ketganlar, deb aytishdi. Baraka toping, bir yaxshilik qiling, olib qoling uni! Qachongacha olib yuramiz? Olib yuraverishimizning oxiri ko'rinmaydi...

— Nima gap o'zi? — dedi xirillab Ananev uyqudan uyg'onib, boshini ko'tarib qararkan.

— Nikitindan qozon olib kelishipti, — dedi student, — bizga qabul qilib olinglar deb tiqilinch qilishyapti. Olib bizga nima zarur kelipti?

— Haydab yuboring!

— Ilohi baraka toping, janobi oliylari, shu narsani bir yog'liq qilib bering! Otlarimizga ikki kundan beri yem berganimiz yo'q, hoynohoy xo'jayinimizning jahli chiqib o'tirgandir. Qaytarib olib ketib bo'ladimi? Qozonlarni temir yo'l buyurgan ekan. demak, qabul qilib olishi kerak...

— Gapga tushunsang-chi axir, qovoqbosh, bu bizning ishimiz emas! Chalisovning oldiga bor, deb aytyapman-ku!

— Tag'in nima gap? Kim o'zi? — Yana xirillab so'radi Ananev. — Ey basharasi qursin! — deb koyinganicha o'rnidan turib, eshik yoniga keldi. — Nima gap?

Men ham kiyinib, oradan ikki minut o'tmay, barakdan tashqariga chiqdim. Ananev bilan student, ularning har ikkisi ham ichki ko'ylakda, yalangoyoq, oldilarida turgan boshyalang, qamchin ushlagan va ularning nima deyayotganlariga tushunmayotgan mujikka allanimani qizishib, sabrsizlik bilan tushuntirardilar. Har ikkisining ham yuzida kundalik oddiy tashvish aks etardi.

— Qozonni nima qilaman? — deb baqirib berdi Ananev. — Boshimga uramanmi uni? Agar Chalisovni topmagan bo'lsang, yordamchisini qidirib top, bor yo'lingdan qolma, bizning ham boshimizni og'ritib yurma!

Studentning ko'zi menga tushishi bilan kechasi bo'lib o'tgan gaplarni esladi, shekilli, uyquli yuzidan tashvish belgisi yo'qolib, o'rnini aqliy tanballik ifodasi egalladi. U, mujikka qo'l siltab, nimanidir o'ylaganicha bir chetga chiqib ketdi.

Ertalabdan havoning avzoyi buzuq edi. Tunda chiroqlar ko'ringan temir yo'l bo'ylab, uyqudan turgan ishchilar ivirsib yurardi. Olag'ovur va zambil g'altaklarning g'ijirlashi eshitildi. Ish kuni boshlandi. Arqon abzalli ot qum solingan aravani bo'ynini cho'zib, kuchining boricha intilib, ko'tarma ustiga tortib chiqardi...

Men xayrlashdim... Tunda juda ko'p sohada gap bo'ldi, ammo, men bironta hal qilingan masalani ko'nglimga tugolmadim, tunda bo'lgan gaplardan xuddi suzgichdan o'tkazganday ertalab mening xotiramda faqat chiroqlar bilan Kisochka obrazigina qoldi, xolos. Men otga minib, so'nggi bor studentga, Ananevga, jazavasi qo'zib qoladigan, ko'zlari mastdek xira boquvchi Azorkaga, ertalabki tumanda ko'zga chalinayotgan ishchilarga, temir yo'l ko'tarmasiga, bo'ynini cho'zib tepaga chiqib ketayotgan otga qarab, o'zimcha:

«Bu dunyoda hech narsaga tushunib bo'lmaydi!» deb o'yladim.

Otinga qamchi bosib, temir yo'l yoqalab ketdim, sal yurib, tumshaygan bepoyon tekislikka, bulut bilan qoplangan sovuq osmonga qarab, tundagi gaplar xotiramdan o'tdi. O'ylab ketdim,

quyosh tig'idan qovjiragan tekislik, cheksiz osmon, uzoqdan qorayib ko'ringan o'rmon, tumanli ufq go'yo menga: «Ha, rostdan ham bu dunyoda hech narsaga tushunib bo'lmaydi!» deb aytayotgandek edi.
Quyosh chiqa boshladi...

S.Abdugahhorov tarjimasi